

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

URARTU ORDUSU VE SAVUNMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

HAZIRLAYAN
İlter TANRIVERDİ

ELAZIĞ-2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ BİLİM DALI

URARTU ORDUSU VE SAVUNMASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ

HAZIRLAYAN
İlter TANRIVERDİ

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Urartu Ordusu ve Savunması

İlter TANRIVERDİ

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Eski Çağ Bilim Dalı

Elazığ; Sayfa: IX + 98

Yaklaşık olarak MÖ 900 ve MÖ 300 tarihleri arasında hüküm süren Urartu Devleti, merkezi Van olmak üzere, kuzeyde Ermenistan'ın Güneyi, batı da Malatya, güneyde Urumiye Gölü ve Doğu da Güney Azerbaycan'a kadar olan bölgede hâkimiyet kurmuştur.

Savunma yapılarının kalitesi, ordusunun hareket kabiliyeti ve donanımıyla döneminin diğer güçlerine karşı uzun süre dayanabilen Urartular, özellikle güneyinde bulunan Asur Devletinden, askeri birçok alanda etkilenmişlerdir. Genel strateji olarak tahkimli yapılar; bölgenin ticaret yolları, verimli tarım arazileri ve maden yataklarıyla paralel olarak inşa edilmiş ve bu bölgelerin kontrolü sağlanmıştır.

Urartu askeri teşkilatlanması incelenirken, genel literatür taraması yapılmış, Urartu ve Assur çivi yazılı belgeleri, bronz işlemeli eserler ve taş kabartmalar ayrıntılarıyla incelenmiş ve döneminin diğer askeri oluşumlarıyla karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Savunma, Kale, Garnizon, Ordu, Strateji, Silahlar.

ABSTRACT

Master Thesis

Urartu Army and Defanse

University of Firat

The Institute of Social Sciences

The Departmant of History Sciences

Ancient Age of Sciences

Elazığ; Page: IX + 98

Urartu State, which governed approximately between B.C. 900 and B.C. 300, dominated over the region which expands until southern part of Armenia at north, Malatya at west, Urumiye Lake at south and southern part of Azerbaijan at east as Van being capital.

Urtians, who withstand against other forces of its term for a long time with quality of its defense structures, mobility and equipment of its army, was especially effected on many military aspects by Assyria State which lied south of Urartu State. Strengthening constructions were constructed as parallel to trade routes of region, fertile lands and mineral stratums, thus area authority was established as main strategy.

In this study, Urartian military organization is investigated with its all details and supported by comparing with other regional military formations.

Key Words: Urartian, Defanse, Citadel, Garrison, Military, Strategy, Weapons.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
RESİMLER LİSTESİ	VI
HARİTALAR LİSTESİ	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
I. URARTU COĞRAFYASI	1
II. URARTU SİYASİ TARİHİ	3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. URARTU SAVUNMA MİMARİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	12
1.1. Sur Duvarları.....	17
1.1.1. Kyklopik Yöntem	18
1.1.2. Klasik Urartu Yöntemi.....	19
1.1.3. Uçkale Yöntemi	19
1.2. Kerpiç Beden ve Dış Cephe.....	20
1.3. Kuleler	22

İKİNCİ BÖLÜM

2. KALE-KENT NİTELİĞİNDEKİ MERKEZİ KALELER	24
2.1. Argıştihinili / Armavir Blur	24
2.2. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri.....	25
2.3. Ayanis Kalesi	27
2.4. Rusa-i Uru Tur / Bastam Kalesi.....	28
2.5. Sardurhinili / Çavuştepe Kalesi	31
2.6. Tuşpa / Van Kalesi.....	35

ÜÇÜNCÜ ÖLÜM

3. GARNİZON VE KARAKOL NİTELİĞİNDEKİ KÜÇÜK KALELER.....	41
3.1. Akçakale Kalesi	41
3.2. Aznavur Kalesi	42
3.3. Burmageçit.....	43
3.4. Ernis-Evditepe Kalesi	43
3.5. Genefik Kalesi	44
3.6. Harput Kalesi	45
3.7. Norşuntepe Kalesi.....	46
3.8. Palu Kalesi	48
3.9. Panz Kalesi	49
3.10. Zulümtepe Kalesi.....	50

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ORDUNUN EKONOMİK VE POLİTİK İŞLEVİ	52
4.1. Ordunun Yapısı.....	56
4.1.1. Savaş Esnasında Ordu.....	58
4.1.2. Ordunun Sınıfları	61
4.1.2.1. Piyadeler	61
4.1.2.2. Süvariler.....	62
4.1.2.3. Atlı Savaş Arabaları.....	63
4.2. Ordunun Donanımı	68
4.2.1. Kıyafetler ve Koruma Teçhizatları	68
4.2.1.1. Kalkanlar.....	68
4.2.1.2. Miğferler	70
4.2.1.3. Zırhlar.....	72
4.2.2. Silahlar	73
4.2.2.1. Kılıçlar ve Hançerler.....	73
4.2.2.2. Mızraklar.....	75
4.2.2.3. Ok, Yay ve Sadaklar	76
4.3. Genel Hatlarıyla Asur, İskit Ve Kimmer Ordularının Yapısı.....	77
SONUÇ	84
BİBLİYOGRAFYA	86
HARİTALAR.....	93
ÖZGEÇMİŞ	98

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan ve Depolama Amacıyla Kullanılan Küpler.	14
Resim 2. Toprakkale'de Bulunan Tunç Levha Üzerindeki Urartu Kalesi Tasviri.....	20
Resim 3. Toprakkale'de Bulunan Tunç Levha Üzerindeki Urartu Kalesi Tasviri.....	21
Resim 4. Kör Pencere.....	23
Resim 5. Bastam Kalesi Genel Görünümü.....	29
Resim 6. Çavuştepe Kalesi Genel Görünümü.....	32
Resim 7. Van Kalesi Genel Görünümü.....	36
Resim 8. Akçakale.....	42
Resim 10. Norşuntepe.....	46
Resim 11. Palu Kalesi.....	48
Resim 12. Yaralı Urartu Askeri.....	61
Resim 13. Urartu Piyadesi.....	62
Resim 14. Rafet Çavuşoğlu, "Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası, <i>Anadolu Araştırmaları</i> "	64
Resim 15. Urartu Savaş arabası.....	65
Resim 16. Urartu Kalkanları.....	69
Resim 17. Urartu Miğferleri.....	71
Resim 18. İki farklı model Urartu Kılıcı.....	73
Resim 19. Urartu hançerleri.....	74
Resim 20. İskit Tipi Ok Uçları.....	77
Resim 21. Sargon Dönemi (M.Ö. 714) Atlı Asur Okçusu.....	79
Resim 22. Asur Ordusunun Katlettiği Urartu Askerleri.....	81
Resim 23. İskit Süvarisi Betimlemesi.....	82

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Tez Dahilinde İşlenmiş Olan Önemli Urartu Kaleleri.....	93
Harita 2. Yukarı Anzaf Kalesi Planı.....	94
Harita 3. Aşağı Anzaf Kalesi Planı.....	95
Harita 4. Çavuştepe Kalesi Planı	95
Harita 5. Çavuştepe Kalesi Rekonstrüksiyon	96
Harita 6. Aznavur Kalesi Planı.....	97

ÖNSÖZ

Devamlı saldırı veya savunma savaşı durumunda olan Urartu Devleti'nin varlığını sürdürebilmesi çoğu zaman hiç şüphesiz onun savunma tahkimatının gücüne bağlı idi. Bu sebepten dolayı Urartu kralları kusursuz bir koruma sistemini kurmak için çok çaba göstermişlerdir. Bu sistemin içine kaleler dışında garnizon, hudut karakolu, gözetleme kuleleri ve bunun gibi çeşitli askeri noktalar da girmiştir. Savunma mimarisini engebeli araziye çok iyi uygulayan Urartular, ordu stratejisini de bu doğrultuda geliştirmiş, manevra kabiliyeti yüksek ve dinamik ordusunu akıllıca kullanarak döneminin süper gücü olan Asur krallığı ile savaşacak güce erişmişlerdir. Bu bağlamdaki çalışmamız, tüm bu savunma ve saldırı unsurlarını kapsamakta ve genel olarak Urartu ordusu hakkında birçok soruya cevap bulabileceğimiz bir içerik sunmaktadır.

Bu çalışmamda bana her türlü konuda yardımcı olan sayın hocam Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ'a ve eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme minnet ve şükranlarımı sunarım.

Elazığ- 2012

İlter TANRIVERDİ

KISALTMALAR

AS	: Anatolian Studies.
AST	: Araştırma sonuçları Toplantısı.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi.
km.	: Kilometre.
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı.
m.	: Metre.
M.Ö.	: Milattan Önce.
M.S.	: Milattan Sonra.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu.
yy.	: Yüzyıl.

GİRİŞ

I. URARTU COĞRAFYASI

Urartu Krallığı'nın, günümüz siyasi sınırları göz ardı edilerek, "Doğu Anadolu" toprakları üzerinde kurulmuş olduğunu kabul etmek durumundayız (Harita 1). Doğu Anadolu kavramı sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan topraklar değildir. Coğrafi açıdan bu terim bugün belli bir alanı ifade etse de ele aldığımız dönem için daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Morfolojik açıdan Doğu Anadolu, kuzeydoğuda Kura çöküntüsüne, doğuda ise Urumiye platosuna kadar uzanır. Batıdaki sınır genellikle Fırat Nehri'nin çizdiği kavis ile belirlenir. Doğu Anadolu kavramı güneyde Toros Dağları ile sona erer. Doğu Karadeniz Dağları bu bölgenin kuzey sınırını oluşturur. Yukarıda çizilen sınırlar içinde daha küçük boyutlu alt bölgeler çizmek mümkündür. Urartu Krallığı birkaç bölgenin dışında bu coğrafi alanlar içinde kurulmuş ve yükselmiştir¹.

Urartu coğrafyasının büyük kısmını içine alan Doğu Anadolu Bölgesi, sıra dağların birbirine çok fazla yaklaşmış sıklığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yüksekliklerin arttığı yüksek bir ülkedir². Bölge 163.200 km²'lik alanı ile Türkiye coğrafi bölgelerinin en büyüğüdür. Bölge, büyüklüğünün yanında, fiziki yapısıyla da ülkenin en yüksek ve en engebeli bölümünü oluşturmaktadır³. Bölgenin sınırları, kuzeyde Kuzey Anadolu Dağlarının kuzeye, güneyde Toros Dağlarının güneye bakan yüksek eteklerinden geçer⁴.

Bölge, şekil itibarıyla kaidelerini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve Güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi İç Anadolu'ya doğru ilerleyen bir üçgeni andırır. Bu itibarıyla yurdumuzun diğer bölgelerinden ayrılan bir coğrafi bölge meydana getirir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırları, güneyde Maraş civarında Güneydoğu Torosları kavisinin dış etekleri, Batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, Kuzeyde Karadeniz Dağlarının Güney eteklerini takip ederek Bayburt ovasını içine aldıktan sonra, Güneye dönen bir çizgi teşkil eder⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi büyük bir bölümü 2000 metrenin üzerinde olan geniş düzlükler ve bu geniş düzlükleri yer yer kesintiye uğratan yüksek dağ sıralarından

¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997. s. 4.

² Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1984, s.1.

³ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 1953, İstanbul. s. 7.

⁴ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2003. s. 297.

⁵ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.1.

oluşmaktadır. Doğu Anadolu bölgesi iklim, jeolojik ve fiziki yapısıyla Yukarı Fırat, Erzurum- Kars, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri Bölümü olmak üzere dört bölüme ayrılmaktadır. Bu dağlık bölgenin en alçak yerini Iğdır Ovası (875 m.) oluştururken aynı yer bölgenin ve ülkenin en yüksek dağı olan Ağrı Dağıdır ⁶ Efsanevi Ağrı Dağı ⁷ bu dağlık bölgenin orta noktasındadır. 5. 165'lik yüksekliği ile Büyük Ağrı Dağı, Kafkasya'nın güneyindeki en yüksek dağdır. Küçük Ağrı Dağı, Tendürek, Aladağ, Süphan Dağı ve Nemrut Dağı gibi genelde 3. 000 metreyi geçen diğer dağların çoğu Van Gölü yakınlarında yer almaktadır. Van, Urumiye ve Sevan Gölleri etrafındaki verimli düzlükler yoğun bir tarımsal ekonominin temelini oluşturur. Yerleşmelerin çoğu Van Gölü'nün doğu ve kuzey kıyısı ile Urumiye Gölü'nün batı ve güneyinde yer alır. Sevan Gölü'nün 1. 926 m. yükseklikteki batı ve güney kıyıları ise daha mütevazı yaşam koşulları sunar⁸.

Bu dağlık bölgede Ön Asya'nın en önemli ırmakları doğar; Fırat, Dicle, Aras. Özellikle Aras kimi zaman sulama için iyi olanaklar da sunmaktadır. Ancak nehirler sıkça dar boğazlar oluşturmamakta ve bu nedenle de tarımsal kullanımı mümkün kılmamaktadır. Aras'ın bir kolu olan Arpaçay ve Murat suyu bu durumun örnekleridir⁹.

Coğrafi açıdan, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda topraklarının en geniş düzeye ulaştığı zaman Urartu Devleti gerçekten çok güçlüydü.; Yukarı Dicle ve Fırat'ın kuzeyinde ya da doğusundaki bütün Anadolu topraklarından başka, Ermenistan ile Güney Azerbaycan'ın büyük bir kısmını kaplıyordu. Her biri deniz seviyesinden ortalama 1500 m. yukarıda Üç önemli göl, Van, Urumiye ve Gökçe (Sevan) Gölleri ve kimi sönmüş yanardağlar bu alanın içindeydi. Bu yanardağlardan Van Gölüne bakan Nemrut Dağı ile Süphan Dağı, bugünkü Türk-İran sınırı yakınındaki Ağrı Dağı kadar etkileyicidir¹⁰.

Medeniyetlerin üzerinde kurulmuş oldukları coğrafyanın tabii ve beşeri şartları, insan topluluklarının siyasal, ekonomik, dinî ve de kültürel hayatlarını değişik şekillerde etkiler, tarihin gelişimine yön verir. Bu bağlamda, Urartu Devleti'nin kurulduğu Doğu Anadolu'nun coğrafi özellikleri, coğrafyanın tarihî olayların gelişimine etkilerinin en fazla hissedildiği mekânlardan birisini oluşturmuştur. Öyle ki bölge, denizden 2000 m veya daha yüksek düzlüklerle kaplıdır. Doğu Anadolu'nun orta kısmı, dağların birbirine

⁶ İbrahim Atalay - Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 465-478.

⁷ Ağrı Dağı İncilde "rrt" ünsüzleriyle yazılmasından dolayı daha sonra Ararat adını almıştır.

⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), İstanbul, 2006. s. 25.

⁹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 25.

¹⁰ Seton Loyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları* (Çev: Ender Varinlioğlu), Ankara, 2000. s. 105.

girmesinin doğurduğu doğal bir kale görünümündedir. Urartu Devleti, bölgenin doğal savunma imkânlarından azami derecede yararlanmış ve buna güvenerek Assur'a kafa tutabilmiştir¹¹.

Gerçekten de, tarihte bölgelerin coğrafi olumsuzluklarının bazen üzerinde yaşayan topluluklara bazı olanaklar sağladığına şahit olunmaktadır. Urartular, bu zor tabiat şartlarında yaşamının sağladığı avantajlar sayesinde Assur saldırılarından korunmuşlardır. Urartu Devleti'nin kurulduğu Van Gölü ve Urmiye Gölü arasındaki sahada doğal geçitler azdır. Bu sebeple iletişim kurmadaki zorluk, Urartu krallığı için doğal bir savunma aracı olmuştur. Bölgenin büyük bir kısmının eskiden ormanlarla kaplı olması da Assur ordularının hareketleri kısıtlayan bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. URARTU SİYASİ TARİHİ

Urartu tarihi genel hatlarıyla iki ana evreye ayrılmaktadır ve bu ayrım her iki ana evrenin siyasi ve kültürel bakımdan, yönetim şekillerinin yapısal karakterlerine göre belirlenmektedir¹². Bunlardan ilki M.Ö.13–9. yüzyılları kapsayan "Urartu'nun Proto Tarihi" veya "Urartu'nun Arkaik Çağı" olarak da isimlendirilen Ur(u)atri/ Nairi Konfederasyonları dönemidir. İkinci dönemi ise bu feodal beyliklerin M.Ö.9-6. yüzyıllarda Van Gölü çevresinde birleşerek oluşturdukları Urartu devleti veya Urartu Krallık dönemidir¹³.

Urartu tarihinin siyasi bakımdan beylikler ya da konfederasyonlar dönemi (M.Ö. XIII. yüzyılın başları ve M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı) olarak adlandırılan ilk ana evre ile ilgili bilgi veren konfederasyonların kendi yazılı kaynakları şu ana kadar elimize geçmemiştir. Bu dönem hakkındaki tüm bilgiler çağdaş Assur yazılı kaynaklarından edinilmektedir.

Yeni Assur Devleti'nin değişik amaç ve stratejiler içeren kuzey yayılım politikalarında, Doğu Anadolu bölgesi belirleyici bir rol oynamıştır. Doğu Anadolu'nun Assur için cazibe merkezi olmasının en önemli nedeni, yeraltı ve yerüstü

¹¹ Mehmet Kurt, "Yeni Assur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, 2009, s. 2.

¹² Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1986, 285–301.

¹³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler" *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları- VIII*, İstanbul, 1982, 69-114.

zenginlikleridir. Zira Assurluların Doğu Anadolu ve Urartular üzerine yapmış oldukları seferleri anlatan metinlerin analizi, söz konusu seferlerin kökeninde ekonomik nedenlerin yattığını bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Özellikle Malatya ve çevresi, işlek bir yol üzerinde bulunan konumu ve zengin maden kaynaklarına sahip oluşu nedeniyle, Yeni Assur Devleti'nin kuzey yayılım politikasının öncelikli hedeflerinden birisini oluşturmuştur¹⁴. Özellikle, Tur-Abdin'den batıya doğru Habur ile Fırat nehri arasında kalan toprakları kapsayan Mitanni (Hanigalbat) Krallığının çökmesi ve hemen sonrasında Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla daha öncede bahsettiğimiz gibi Anadolu'daki güç dengeleri Assur lehine değişmiştir. Geç Hitit Şehir Devletleri üzerindeki Urartu etkisini ortadan kaldırmak, Assur'un kuzey seferlerinin bir diğer önemli amacını oluşturmuştur. Kuzey Suriye'deki Hitit egemenliği sona erince, Doğu Anadolu ile Assur arasındaki bir tampon bölge durumundaki Mitanni Krallığının da ortadan kalkmasıyla Assur Kralları askeri seferlerini bu bölge üzerinde yoğunlaştırmıştır.

M.Ö. 1274–1244 yılları arasında Assur tahtında yer alan I. Salmanasar'ın annelerinde geçen “Uruadri Ülkesi” terimi, Yakındoğu tarihinde Urartu adından ilk söz edilmiştir¹⁵.

I. Salmanasar'ın kullandığı “benden yabancılaştı, düşmanlık yarattı” cümleleri, Uruadri ülkesinin Assur kralları tarafından daha önce de bilindiğini ve bu ülkede yaşayan halklar ile bu seferden öncede çeşitli ilişkilerinin olduğunu anımsatır¹⁶. Böylece Uruadri ülkesi ile olan ilişkilerin I. Salmanasar'ın babası I. Adad-Nirari dönemine rastladığı söylenebilmektedir. Assur devleti ile Uruadri halkları arasındaki bu erken ilişkilerin, Assur'un Fırat nehrine kadar yaklaştığı bu döneme rastlaması doğaldır. Bu noktadan sonra Assur krallarının karşısına Fırat nehrinin doğusunda, Van Gölü civarında yaşayan halklar çıkacaktır¹⁷.

Uruadri ve Nairi ülkelerinin M.Ö. XIII. ve M.Ö. X. yüzyıl arasındaki konumları, Urartu'nun krallık öncesi döneminin daha iyi anlaşılabilmesi açısından oldukça

¹⁴ Mehmet, Kurt, “Yeni Assur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, 2009, s. 1.

¹⁵ Boris Piotrovski, *Urartu*, Geneva, 1969, s. 43, Charles Burney, *The Peoples of the Hills*, London, 1971. s. 127.

¹⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984. s. 3-5.

¹⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994, s. 2.

önemlidir. Ve bu beyliklerin yasadıkları topraklarla ilgili bilgiler tamamıyla Assur yazılı kaynaklarından elde edilebilmektedir.

Uruadri ve Nairi adlarının tarih sahnesine çıkışı, Assur imparatorluğunun Yukarı Dicle yöresine egemen olmak için uğraş verdiği bu devire rastlaması önemli bir durum oluşturmaktadır. Hitit imparatorluğunun yıkılışıyla Kuzey Suriye’de Hitit egemenliği sona erdi ve bundan sonra Assur için tek tehlike yeni yeni örgütlenmeye başlayan Uruadri ve Nairi topluluklarıydı. Bölgeye gelen ve göçebelik sürecini tamamlayan ya da tamamlamakta olan bu topluluklar Assur tehlikesinin farkında olmalıydılar.¹⁸

Orta Assur krallarının seferlerinin artması ile birlikte, Mitanni İmparatorluğunu kuran halkların çoğunluğunu oluşturan Huriler ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde birbirinden bağımsız halde yaşayan farklı Erken Demir Çağ beylikleri, Assur İmparatorluğu tarafından gelen baskılara karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Öncelikle siyasi ve ekonomik bakımdan daha güçlü olan, Van Gölü’nün kuzey ve kuzeybatı yörelerinde yaşayan Uruadri ile Van Gölü’nün batı ve güneybatısında yer alan Nairi beylikleri daha küçük olan diğer beylikleri ve toplulukları, çeşitli yöntemler uygulayarak ortak bir düşmana karşı birleştirmişlerdir. Bu bütünleşme girişimi kısa sürede ne derece verimli olduğunu kanıtlamıştır. Bunu Assur krallarının bölgeye düzenlediği askeri seferlerin giderek artmasından anlamaktayız.

Beylikleri oluşturan halkların kimlikleri ve kökenleri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan bazıları geçerliliğini yitirmiştir. Ancak hala tartışılmakta olan görüş; Urartu Krallığı’nın, Mitanni Krallığı’nın yıkılışından sonra yöreye göç eden Hurri toplulukları tarafından oluşturulduğudur¹⁹.

Urartu Uygarlığının oluşmasında, Hurriler’in dışında birden fazla etnik grup rol oynamış olmalıdır. Bu gruplardan en önemlileri Uruadri ve Nairi beylikleridir. Van Gölü havzasında yaşayan beyliklerin birleşmelerinde, başta demir olmak üzere zengin maden yataklarına yönelen dış güçler önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Demir Çağ’larının yöreye gelmesiyle başlayan demir işleme sanatı Urartu beyliklerine komşuları arasında bir ayrıcalık kazandırmış olmalıdır.²⁰ Tam da bu noktada Assur krallarının bölge üzerine askeri seferlerini yoğunlaştırmalarının asıl nedeni ortaya çıkmaktadır. Bölgede kalıcı ve sürekli bir Assur egemenliğinin sağlanmasından ve

¹⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s.4.

¹⁹ Maurtis Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966. s. 9, Boris Piotrovsky, *Urartu*, Geneva, 1969, s. 41.

²⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 27.

hâkimiyet sınırlarını genişletmekten ziyade, bölgenin ekonomik zenginliği olan bakır ve demir madeninden faydalanmak, önemli geçiş ve ticaret yollarını elinde bulundurabilmek ve ayrıca gücünü ve üstünlüğünü pekiştirerek bölge halklarından sürekli olarak çeşitli vergiler alabilmektir²¹.

M.Ö. IX. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. VI. yüzyılın başları arasındaki bu dönem, Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinin literatüründe klasik anlamda Urartu Devleti olarak tanımlanan "Krallık Dönem"dir²². M.Ö. 858 tarihi Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beyliklerin bir liderin yönetimi altına girerek, krallık çatısı altında örgütlenmeye başladığı tarihtir²³. Urartu Krallığının kendi içinde gelişimini tamamlayarak ortaya çıkmasını Assur kralı III. Salmanasar (M.Ö. 858–824) dönemine ait yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz.

III. Salmanassar'a ait yazılı belgelerde, Urartu kitabelerinde adı geçmeyen, Arame adlı bir Urartu kralından söz edilmektedir. Gerçekten, "Kurkh Monoliti"²⁴ adı verilen vesikada, III. Salmanassar, iktidara geldiği yılın (M.Ö. 858) olaylarını anlatırken Hubişkia'dan hareket ettiğini ve Sugunia'ya Urartulu Arame'nin şehrini ele geçirdiğini ayrıntılarıyla yazar. İncelenen tüm yazıtlarda da görüldüğü gibi devletin kurucusu olarak kabul edilen I. Sarduri'den önce, Arame ya da Aramu adıyla anılan bir kral, hiç değilse M.Ö. 858-844 yılları arasında, birleşik Urartu Devleti'nin başında bulunmuştu. Bu kral kesinlikle I. Sarduri'nin babası olmadığına göre²⁵, Arame'den sonra bir sülale değişikliği olduğu düşünülmektedir²⁶.

Assur Kralı III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında (M.Ö. 856) Urartulu Arame ile birlikte bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun adı da karşımıza çıkar. Krali kentin her zaman başkent olmamasına karşın Arzaşkun kentinin asıl yazılı kaynaklarında sık sık kullanılması ve konumu dikkate alınırca M.Ö. 832 yılına kadar Urartu'nun başkenti olduğu söylenebilir.²⁷ Assur ordularının erken dönemlerden beri Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları seferlerin güzergâhları dikkate alınırca, Arzaşkun kentinin Van Gölünün batısında, olasılıkla Bingöl'ün doğusunda bir yerlerde

²¹ Taner Tarhan, *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1978. s. 37.

²² Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", s. 285.

²³ Altan Çilingiroğlu, "*Urartu Tarihi*", s. 29.

²⁴ Kurkh Monoliti, Diyarbakır'ın 20 km. güneyinde aynı adı taşıyan yerde bulunmaktadır.

²⁵ Çünkü Sardur Burcu'ndaki kitabe I. Sarduri, Lutipri'nin oğlu olduğunu bildirmektedir.

²⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 201.

²⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, s. 34.

olması önerilebilir. Urartu'nun beylikler dönemindeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur²⁸.

Uruatri ve Nairi feodal beyliklerinin veya kabilelerinin birleşmek suretiyle bir devlet meydana getirmeleri, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında olmuştur. Doğu Anadolu'daki bu bağımsız feodal beyliklerin birleşerek güç birliği oluşturmalarını, güneyden gelen Assur tehlikesine karşı bir tepki şeklinde yorumlamak yanlış olmayacaktır. Yani, Urartu Devleti'nin kuruluşunun nedenlerinden hiç değilse birisi ve belki de en önemlisi, Assur'un meydana getirdiği tehlike olmuştur²⁹. I. Sarduri (M.Ö. 840-830) birleşik Urartu Devleti'nin gerçek kurucusu olarak tarihe geçmiştir. Başkent Tuşpa da (bugünkü Van), bu kral tarafından kurulmuştur.³⁰ Tuşpa Kalesi'nin kuzeybatı eteklerinde kendi adıyla anılan Sardur burcu üzerinde yer alan kitabede I. Sarduri'den kral olarak bahsedilmektedir³¹. Urartu Devleti'nin ilk yazılı belgesi olduğu muhtemel bu altı adet yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

*" Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi Ülkesi'nin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan. Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniumu³² şehrinde getirdim ve bu duvarı yaptırдыm "*³³.

I. Sarduri'den sonra yerine geçen oğlu İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde, Tuşpa'nın kuzeyinde, doğusunda ve güneyinde bir savunma hattı oluşturarak Kalecik, Anzaf ve Zivistan gibi savunma kaleleri inşa ederek Tuşpa Kalesi'nin güvenliğini sağlamaya çalışmış ve başkenti koruduktan sonra daha ileri noktalara seferler düzenlemeye başlamıştır. Kuzeydeki Ağrı, Eleşkirt ve Patnos bölgelerine askeri seferler düzenleyerek bu yöreyi Urartu topraklarına kattığı görülmüştür. İktidarının son on yılını oğlu Menua ile birlikte paylaştığı görülen İşpuini, bu son dönemde güneydoğuya yönelerek Urmiye Gölü'nün güneyinde yer aldığı anlaşılan "Parsua" Ülkesini ele

²⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

²⁹ Ali Dinçol, 1982. "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 1, İstanbul, 1982, s. 123.

³⁰ Taner Tarhan, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler" *İ.Ü.Ed. Fak. Anadolu Araştırmaları- VIII*, İstanbul, 1982, s. 80.

³¹ Ekrem Memiş *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 199.

³² Yazıtta "Alniuni" olarak geçen yer Van Kalesi'nin 17 km. güneyinde bugünkü Edremit'in hemen doğusunda yer alan döneminin en önemli taşocağı ve atölyesi olduğu bilinmektedir.

³³ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul, 2006, s. 19.

geçirmiş, İran-İrak sınırında olduğu düşünülen Rowanduz³⁴ Bölgesi'ndeki Muşafir/Ardini³⁵ Tapınağı'na önemli bir sefer düzenlemiştir³⁶.

Babasının ölümünden sonra tahtta tek başına kalan Menua zamanında Urartu Krallığı, gayet iyi organize edilmiş ve gelişmiş bir devlet haline gelmiştir. Bu dönemde Urartular, doğu komşuları olan Mannalar'la mücadele etmişler ve onlara karşı zaferler kazanmışlardır. Daha sonra batıda Fırat Nehrine kadar uzanan Menua, Geç Hitit Şehir devletlerinden biri olan Malatya Krallığı'nı da vergiye bağlamıştır.³⁷ Ardından Erzurum'a ilerleyen Urartu orduları, Aras Nehrinin kuzeyindeki Etius memleketini de ele geçirmişlerdir. Bu zamandan itibaren Aras Nehri ile Ağrı Dağı arasındaki bölge, Urartu Krallığı sahasını teşkil etmiştir³⁸.

Menua askeri başarılarının yanında imar faaliyetlerinde de bulunmuş, stratejik öneme haiz noktalara kaleler inşa etmiş, bu kaleleri birbirine bağlayan yollar yaptırmıştır. Ayrıca bugün "Şamram Suyu" olarak bilinen ve Van'ın içme suyunu taşıyan su kanalı da Menua tarafından inşa ettirilmiştir³⁹.

Menua'dan sonra Urartu tahtına çıkan oğlu I. Arğişti (M.Ö. 790-765), babasına layık bir halefti. Onun zamanında Urartu Devleti'nin gücü daha da artmıştır. Gerçekten, bu kraldan kitabelerden anlaşıldığına göre, Malatya Krallığı ile öteki Hatti krallıklarına karşı savaşmak zorunda kalan Arğişti, Aleksandropol⁴⁰ ve Erivan ile Gökçe Göl civarındaki kabileler üzerine de asker sevk etmiştir⁴¹.

Arğişti'den sonra iktidara geçen II. Sarduri (M.Ö. 764-735) döneminde Urartu ulaşacağı son doğal sınırlara ulaşmıştır. Sınırlar Toros Dağları'nı aşarak Suriye içlerine değin uzanmıştır. Ayrıca Arpad, Melid (Malatya), Gurgum (Maraş) ve Kummuh

³⁴ Rowanduz, bugünkü Irak sınırları içerisinde yer alan Erbil şehri yakınlarında bir yerleşme.

³⁵ Tapınak, Urartu tarihi için önemli bir merkezdir. Assur kaynaklarında "Muşafir" olarak geçen tapınak Urartu kaynaklarında "Ardini" olarak ifade edilmektedir.

³⁶ Sefer hakkındaki bilgiler Assur ve Urartu'ca yazılan Kelişin Stelinde yer almaktadır. Bu sefer sonunda Urartu Krallığı, Habhi, Assur Krallığı ve Tabal ülkesi tarafından kutsal sayılan tapınağının bulunduğu bölge Urartu egemenliğe geçmiş ancak tapınak tarafsız bırakılarak, tapınağa 1.112 büyükbaş ve 21.500 küçükbaş hayvan, metal eşyalar ve çok miktarda silah bağışlanarak Tanrı Haldi'nin baş tanrı olarak saygınlık görmeye başlamıştır. Böylece Urartu devletinin siyasi ve kültürel gücü artmıştır. M.Ö.714'de II. Sargon tarafından yağmalanan tapınakta II. Sargon'un ele geçirdiği adak ve bağışlarla geldiği anlaşılan eşyaların çeşitliliği ve sayısı tapınağın Orta Anadolu'dan, Kuzeybatı İran ve Mezopotamya'ya değin uzanan çok geniş bir coğrafi bölgedeki krallıkların ulusları tarafından kutsal sayılıp, saygı gösterildiği göstermektedir. Geniş bilgi için bkz., Alparslan Ceylan, A., M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.

³⁷ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 29.

³⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 203.

³⁹ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 30.

⁴⁰ Aras Nehri üzerinde bulunan bugünkü Leninakan şehri.

⁴¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 204.

(Kommagene) gibi Geç Hitit Beylikleriyle birleşerek ortak düşman Assur'a karşı bir koalisyon oluşturmuştur⁴² ancak Assur tahtına Tiglatpileser'in (M.Ö. 745-728) geçişinden sonra Anadolu'daki durum yavaş yavaş temelinden değişmeye başlamıştır. Yeni Assur kralı ordusunu büyük bir yenilemeye tabi tutmuş, bunun doğal bir sonucu olarak ordusunun gücü yükselmiş ve Assurlular yavaş yavaş daha önce yitirmiş oldukları toprakları geriye almaya ve eski sınırlarına kavuşmaya başlamışlardır. Kuşkusuz her şeyden önce Assur Krallığını düşünmeye iten ana nedenlerden biri de, kuzey Suriye'deki Urartu egemenliğiydi. Çünkü Assur Krallığı egemenliğini sürdürebilmesi için, Urartu Krallığı tarafından Kuzey Suriye'de fethedilen toprakları geriye almak ve böylece Akdeniz'e açılmak zorundaydı. Assur Kralı Tiglatpileser krallığının üçüncü yılında (M.Ö. 743) ordusuyla birlikte batı yönünde harekete geçerek dört Suriye ülkesi ile birleşmiş olan Urartu Ordusunu, Urfa yakınlarındaki Halfeti'nin kuzeyinde yer alan ve Arpad adı verilen mevkide yapılan bir savaşta yenmiştir⁴³.

II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa (M.Ö. 730-713) döneminde Urartu güneyden Assur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) saldırısına uğradı; Kutsal kent Muşaşir Assurlular'ın eline geçti (M.Ö. 714) fakat II. Sargon'un ünlü sekizinci seferi sırasında Van şehrine saldırmaması ve kuzeyden dolaşmayı göze alamaması, seferini gölgelemiştir. Öte yandan, Sargon'un "Tüm savaş arabalarımı, bir sürü atımı, Assur'a yollama emrini verdiğim zaman, kalbim acı içindeydi"⁴⁴ sözü, seferdeki asıl amacını gerçekleştirilmeden geri dönmek zorunda kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, O hâkimiyetinin onuncu yılında (M.Ö. 713), Tabal ve Muşki Ülkesi krallıklarına düzenlediği seferde, Urartu'ya karşı beş kale yaptırdığından söz etmektedir. Bu ise, Assur kralının M.Ö. 714'teki meşhur seferde, Urartu tehlikesini tamamen yok edemediğini göstermektedir⁴⁵. Sonuç olarak sekizinci sefer, Kuzeybatı İran'dan Urartu egemenliğini söküp atamamış, ancak önemli ölçüde zayıflatmıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken ülkenin kuzey sınırları ise Kimmerlerce talan edildi. Kral I. Rusa bu felaketlere dayanamayıp yaşamına son verdi. Kuzeyden gelen bu kavimler nedeniyle Anadolu 8. Yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir sıkıntı yaşamaya başlamıştı. Sorun, kuzeyli göçebelerin kaosa yol açan akınlarından kaynaklanıyordu. Kimmer (Assurca

⁴²Alparslan Ceylan, A., *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.

⁴³Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. I*, s. 165.

⁴⁴Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, S. IV-V, Ankara, 1977, s. 250

⁴⁵Firuzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991, s. 256.

Gimmiri) adını taşıyan bu insanlar M.Ö. 15 ve 14. yüzyıllardan 8. yüzyılın ilk yarısına değin Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyine doğru yayılan alanda yaşıyorlardı. Genellikle Hint-Avrupa kökenli ve Trakyalıların bir dalı olarak kabul edilen Kimmerler çeşitli boylar halinde göçebelere dönüşmüştü. 8. yüzyılın ortalarında, doğudan gelen İskitler'in topraklarına girmeleri üzerine yerlerinden oynayarak güneye doğru hareketlenip Transkafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya girdiler. 8. yüzyılın son on yılı içerisinde Urartu Devleti'nin sınırlarına dayandılar. Yeni süvari taktikleri ve yeni türde çok etkili yay ve oklarında yardımıyla Anadolu'da yüz yıl kadar sürecek bir terör çağını başlattılar⁴⁶.

Bütün bunlara rağmen, M.Ö. 714 yılında, I. Rusa'ya oğlu II. Arğişti (M.Ö. 714-685) halef olmuştur ve devletin bağımsızlığını korumada son derece başarılı olmuştur. Kimmer tehlikesine karşı sınır boylarını güçlendirmiştir. II. Arğişti zamanında, Urartu Krallığı'nın yeni bir yükseliş devrine girdiği görülmektedir⁴⁷.

II. Arğişti'den sonra tahta çıkan II. Rusa zamanında (M.Ö. 685-645) ise Urartu Devleti bir Rönesans dönemi yaşamış, geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, idari ve ekonomik alanda da yeni hamleler yapılmıştır. Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele vermek zorunda kaldığı büyük rakibi Assur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır. 714 yılında II. Sargon tarafından yapılan sefer, Assurlar tarafından Urartuya karşı yapılmış en büyük sefer olmuştur. Daha önceki Assur saldırılarının aksine muhtemel yolları kullanmayan II. Sargon oldukça engebeli ve aşılmaz güzergâhlar kullanarak Urartu ordusunu şaşırtmış ve büyük bir galibiyet almıştır. Yıllıklarda Sargon'un 8. Seferi olarak geçen bu hareket sırasında, Urartu Devletinin Muşaşir kentinde bulunan ünlü Haldi tapınağı da yağma edilmiş ve önemli miktarda ganimet yağmalanmıştır. Urartu, bu saldırıdan oldukça etkilenmiş olsa da II. Rusa'nın başa geçmesiyle eski gücünü yeniden kazanmış ve başkent, Tuşpa'dan Toprakkale'ye (Rusahinili) taşınmıştır⁴⁸.

Aynı devirde ortaya çıkan ve Assur hudutlarını tehdit eden İskit tehlikesi ise Urartu'yu kısa bir müddet için de olsa Assur tehlikesinden uzak tutmuştur. Bu fırsattan yararlanan II. Rusa, büyük insan kayıplarına uğramış olan ülkesinin bu açığı

⁴⁶ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003. s. 207.

⁴⁷ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 209.

⁴⁸ Leick Gwendolyn, *Historical Dictionaries of Mesopotamia*, The Scarecrow Press Inc. Lanham, Maryland, and Oxford, 2003, s. 125.

kapatmak amacıyla farklı metodular kullanarak yeni bir iskân ve nüfus politikaları uygulamış, boş toprakları işleyerek ekonomik bir hamlelerde bulunmuştur⁴⁹.

Politik manevralar yaparak İskit ve Assur tehlikesini savuşturmaya çalışan II. Rusa Doğuda gittikçe yaklaşan Med tehlikesine karşı, M.Ö. 654 yılları civarında Assurbanipal'e (M.Ö. 668-627) elçiler göndermiştir⁵⁰.

II. Rusa'nın ölümü üzerine Urartu tahtına çıkan oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) de babasının politikasını takip etmiştir fakat III. Sarduri'nin oğlu IV. Sarduri ve Erimena çağındaki siyasi olaylar hakkında fazla bilgimiz yoktur. Bununla beraber III. Rusa'nın Toprakkale'de bulunan kalkanlarda adının geçmesi ve özellikle Armavir'de bulunan bir kitabede, kralın burada bir tahıl ambarı inşa ettirdiğini bildirmesi, Urartu Krallığının M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında, kuzey sınır faaliyetlerine girişebilecek kadar ayakta olduğunu göstermektedir. 7. yüzyılın başları veya 6. yüzyılın sonlarında Urartu Devletinin ayakta olduğunu bilmekle beraber başta hangi kralın bulunduğu bilinmemektedir⁵¹.

Öyle anlaşıyor ki, II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla birlikte, eski önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Başlangıçta Assur'un müttefiki olan İskitler, bu defa Medler'le işbirliği yaparak Assur Devletine son vermişlerdir. Daha sonra İskitler, Urartu üzerine yürümüşler ve M.Ö. 609 yılında, bu devlete kesin olarak son vermişlerdir⁵².

⁴⁹ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 37.

⁵⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 211.

⁵¹ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 40.

⁵² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 212.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. URARTU SAVUNMA MİMARİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Urartu krallığının Doğu Anadolu yüksek yaylasına hâkim olmak için geliştirdiği sistemin temeli, kalıntıları günümüze kadar ulaşan, bölgenin yapısına uygun anıtsal mimariye dayanmaktadır. Başta kaleler olmak üzere bu kalıntılar bölgenin coğrafyası, maden yatakları, ticaret yollarıyla ilişkili olarak bütün Urartu Ülkesine yayılmış durumdadır. Yüksek yaylalar, dağ sıraları, derin vadiler ve bu vadiler içinde akan nehirlerin temel yapıyı belirlediği bu bölgede, her bir birim bir kale veya garnizon ile kontrol altına alınmış durumda idi. Tarım alanlarını oluşturan büyük vadiler ve yollar genellikle birbiriyle ilişkili birden çok kale ile denetlenirdi⁵³. Yazıtlara bakıldığında da Urartu kralları daha çok fethettikleri yerlerde kale inşa etmekle övünürler. Bu Urartu devlet yapılanmasının doğal bir sonucudur. Zira, giderek büyüyen ülkeyle birlikte ileri karakolların ve üs noktalarının Urartu başkentinden uzaklaşması, dağlık bir bölgede egemen Urartu ordusu için seferlerde ciddi bir lojistik sorun olarak görülür. Urartu ülkesini gözümüzün önüne getirilecek olursa, bu kadar yaygın bir ülkenin topraklarını denetlemek için yaygın kale sistemleri ve askeri garnizon ağının gerekliliği anlaşılabilir⁵⁴.

Urartu kitabeleri ve kazılardan elde edilen bulgular Urartular tarafından izlenen yerleşme ve kentleşme süreci hakkında çok önemli ipuçları vermektedir: İzlenen yerleşim politikasına göre, kral tarafından öncelikle askeri amaçlarla bir yönetim ve denetim merkezi olan kalenin yerine karar verilmekte, kale devletin olanaklarıyla inşa edilmekte, sonradan bu kalenin çevresine, yine merkezi otoritenin kararıyla, başka yerlerden getirilen nüfus yerleştirilmekte, böylece bir kale kent ortaya çıkmaktadır⁵⁵.

Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşulları Urartu Krallığının kaderini büyük ölçüde belirlemiştir. Açık alanda yapılan karşılaşmaların yaratacağı riskten, yüksek kayalıklarda bulunan korunaklı kalelerine çekilerek korunmasını bilmişlerdir. Düşmanın, Parça parça bölünmüş dağlar ve her biri yakın bir şekilde ilişkilendirilmiş yönetim merkezlerini uzun süre kontrol altında tutması çok zordu ve

⁵³ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996. s. 11.

⁵⁴ Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 72.

⁵⁵ Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 80.

kışın ise imkânsızdı⁵⁶. Arazi ve iklimin getirdiği güçlükleri kendi lehine çeviren Urartular'ın buldukları bölgedeki uzun süreli hâkimiyetlerinin en önemli sebebi bu özellikleri olmuştur. Çünkü büyük müstahkem kentler ve buralarda yaşayacak tarımcı bir toplum yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu⁵⁷. Urartu ülkesinin gelişmesi için her türlü alt yapı hizmeti devlet tarafından planlanmıştı. Gerçekten de Urartu uygarlığının böyle bir bölgede gelişip büyümesindeki etkenlerden en önemlileri kurdukları alt yapı sistemleri ve acımasız doğaya karşı getirdikleri çözümlerdir⁵⁸. Bu bağlamda konumuzun da temelini oluşturan askeri mimari unsurları, Urartu Devleti'nin bu çetin coğrafyadaki varlığının en öncelikli kısmını oluşturmaktadır.

Urartu mimarisinde kent, kale ve saray arasındaki ayrımları belirlemek zordur; Zira daha net bir saptama yapılacak olursa, dış biçim büyüklük ve konum, en önemli belirleyicidir. Yol istasyonları, hisarlar, gözetleme kuleleri veya işlevleri kısıtlı, ev bloklarına benzer üs merkezleri mevcuttur; Çoğu kez kral ikametgâhı olarak da hizmet veren “kaleler” ve “saraylar” Urartuca'da farklı olarak ifade edilmezler. “Kale” ve “müstahkem kent” terimlerinin her ikisi de E.GAL⁵⁹ logogramı ile yazılır. Tüm kent dahi “saray” olarak kabul edilmiştir⁶⁰. Tahminen bu yerler, askeri işlevlerinin yanı sıra barışta yönetim merkezi oluyordu. Ambarların bulunduğu kazı alanlarında hep bulunan sıra sıra büyük küpler (Resim 1), yerli halka konan aynı vergiyle toplanan eşya ve verginin buralarda saklandığını göstermektedir⁶¹.

Urartu kalelerinin işlevleri ne olursa olsun, yer seçiminde izlenen bazı temel kurallar vardır. Kalenin her şeyden önce düşman tarafından kolay ele geçirilmemesi temel amaç olduğundan, dağların ovalara uzanan burunları üzerinde inşa edilmeleri kuralı yaygındır⁶². Prof. Dr. Afif Erzen yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Urartu kalelerinin topografik ve stratejik özelliklerini maddeler halinde sıralamıştır: a) kalenin gerisinde yükselen ve kuşatılması imkânsız olan bir dağ silsilesinin kayalık uç uzantıları üzerinde kurulmuş bulunması; b) ovaya ve ovoidan geçen yollara hâkim olması ve bunları daimi olarak kontrol altında tutması; c) yakın çevresinde bol su kaynaklarının

⁵⁶ Charles A. Burney, *The Peoples of the Hills*, London, 1971. s. 128.

⁵⁷ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 210.

⁵⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 226.

⁵⁹ Esasen saray anlamına gelir.

⁶⁰ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114.

⁶¹ Charles A. Burney, *The Peoples of the Hills*, s. 140.

⁶² Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Ankara, 2004. s. 126.

var olması; d) stratejik yönden zayıf olan noktaların suni hendekler ve iç içe surlar ve kuvvetli kalelerle güçlendirilmiş olması⁶³.

Resim 1. Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan ve Depolama Amacıyla Kullanılan Küpler. *Arkeoatlas IV*, İstanbul, 2005. s. 84.

Urartu askeri mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına aldığı topraklarda inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler, temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir mekânlar topluluğu olmasına karşın, bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler. Urartu'nun merkez yerleşim alanı olarak nitelenebilecek Van Gölü Havzası'nda inşa edilebilecek kaleler, bütün bu işlevlerinin yanında farklı bölgelere düzenlenen askeri seferlerde görev alan birer ikmal üssü ve garnizon niteliğini de taşımaktadırlar⁶⁴. Bunlardan en önemlileri yöresel idari merkez durumunda olanlardı. Bu türe giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlıydı. Nispeten küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte, içinde önemli bir yapılaşmaya gidilmiş değildi. Bunlar

⁶³ Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978. s. 7.

⁶⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 48.

ekilebilir arazi yüzeyinden hafifçe yükselen höyükler üzerindedirler ve sursuzdurlar⁶⁵. Yöresel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu kaleler buldukları bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi için de kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylar da vardır. Sur duvarları içindeki yapıların büyük bir bölümünün bodrum katları yöreden, olasılıkla vergi veya haraç olarak toplanan hububatın, şarabın veya diğer malzemelerin depolanmasına yarayan büyük boyutlu küpler ile doludur. Yöre halkından toplanan bu zenginliklerin bir bölümü daha sonra krallık merkezine gönderilmiş olmalıdır. Ancak kale içinde depolanan yiyecek ve içeceklerin gerektiğinde kale dışında yaşayan yöre halkına dağıtıldığı da bilinmektedir. Yöresel idari merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde, kale içinde oturamayan halkın yaşadıkları dış kentler de vardır⁶⁶.

Başkent Tuşpa'dan krallığın farklı yönlerine giden askeri ve ticari yolların üzerinde inşa edilen kaleler, plan şeması açısından çok büyük farklılık göstermemesine karşın, boyut olarak ilk örneklerinden biraz daha küçüktürler. Yine Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarında özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu kalelerden bazıları krallığın erken dönemlerinde birer askeri ikmal üssü görevini görmüş ve daha sonra da yörenin idari merkezi durumuna gelmişlerdir. Ticari yollar üzerinde kurulan kalelerin boyutları M.Ö. 8. yüzyıla birlikte küçülmüş ve dikdörtgen bir plana kavuşmuştur. Anadolu'nun Türk dönemlerinde görülen tahkimli kervansaraylar ile beklide aynı işleve sahip olan bu kaleler, ticaret yolları üzerinde belirli mesafelerde yapılmışlardır⁶⁷. Urartu Krallığı'nın sınırları içinde yer alan yerleşmelerin mekânsal kademesinde, kale-kentlerin bir alt kademesinde yer alan bu "koruma kaleleri" alan olarak örnekten örneğe bazı farklılıklar gösterebilir de, genellikle bir tepe üzerinde kurulan ve çevresi bir surla çevrilirdi. Birer askeri garnizon olarak, önemli yerleşmelerin, doğal kaynakların, baraj ve göletlerin korunabilmesi amacıyla bir ağ

⁶⁵ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 211.

⁶⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 48.

⁶⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 50.

oluşturmaktaydılar. İlk örnekleri krallığın kuruluş döneminde başkent Tuşpa'nın yakın çevresinde inşa edilmiş, zaman içinde yeni fetihler yapıldıkça bunlara yeni kaleler eklenmişti⁶⁸.

Yukarıda bahsettiğimiz kalelerin yanı sıra Urartular Van Gölü kıyılarında da birçok kale inşa etmişlerdir. Fakat bunların bir liman kalesi olup olmadıkları bilinmemektedir. Hatta Urartuların Van, Urumiye ve Gökçe Göl'den taşıma için yararlandıkları da kesin değildir. Çağdaş Assur kabartmalarında bu konuda birçok verinin var olmasına karşın, Urartuların bu konuda bize ulaşan ne bir betimlemesi ne de, bir yazılı kaynağı vardır⁶⁹.

Genelde Urartu kalelerinin planları, mimari biçim ilkeleri tarafından belirlenmiş değildir. Daha çok biçim ve dış duvarların seyri, son olarak da arazinin koşulları belirleyicidir. Özellikle uzunlamasına kayalara oturtulmuş Çavuştepe ve Bastam gibi merkezlerin yanı sıra, Van Kalesi gibi kayalık dağ ve dağ sırtları üzerinde kurulmuş merkezler de görülebilir. Urartu kalelerinin oturduğu yükseltilerin karakteristik özelliği, neredeyse istisnasız olarak “yalancı merdiven”lerdir. Bunlar günümüze ulaşmayan yapıların duvarlarının oturduğu yuvalar olabildikleri gibi, ana kayaya oyulmuş sarnıçlar veya su kaynaklarına giriş sağlayan merdivenli tünellerde olabilmekteydi. Yapı malzemesi olarak olağan siyah bazalt taşı kullanılmıştır. Ancak özellikle daha eski dönemlerde kireç taşı da kullanılmıştır. Nitekim burada hem yapı malzemesi hem de dış duvar yapısında zaman farklılığı söz konusudur⁷⁰.

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi taştır. Bazalt, kalker ve andezitten oluşan taş malzeme Urartu tarihi boyunca hiçbir değişiklik göstermeden kullanımını sürdürmüştür. Urartu mimarları daha çok yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında bazı örnekler taşların daha uzak taş ocaklarından taşındığını gösterse de bu istisna örneklerin estetik kaygılarla yapıldığı görülmektedir. Urartu kaleleri ortalama 2-3 m.lik taş temeller üzerine yaklaşık 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmıştır. Bu kerpiç sırası da kerpiç malzemenin boyutlarına göre farklılıklar göstermesine rağmen yaklaşık 15 m. dir. Sonuç olarak

⁶⁸ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003. s. 112.

⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 50.

⁷⁰ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s.145.

Urartu kaleleri ya açılan sur temelleri üzerine inşa edilen 2-3 m.lik taş duvarları ve 15 m. lik kerpiç duvarları ile yaklaşık 18-20 m. lik devasa yapılardır⁷¹.

Urartuların kaleleri dağlık bölgede kurulduğundan, yer seçiminin ardından hemen inşaata başlamalarının olanaksız olduğunu sanılmaktadır. Zira kale için seçilen alanın sağlamlaştırılmış ve teras haline getirilmiş olması gerekmektedir. Alan böylece düzleştirildikten sonra, sur temel taşları için ana kaya oyularak yuvalar meydana getirilmiş, elde edilen sağlam istinatlardan sonra duvarların aşınmasını önlemek için surlara oluklar döşenmiştir⁷². Ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temel ve bu beden üzerinde yükselen kerpiç bir bedenden meydana gelmiştir. Günümüzde korunan birçok kalede taş temeller belli bir yüksekliğe kadar görülebilirse de kerpiç kısım hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Urartu sur duvarlarında uygulanan yapım yöntemleri, taş bloklarının boyutları ve estetikleri en erken dönemden başlayan bir gelişim içindedir. Krallığın İşpuini ve Menua gibi ilk kralları döneminde büyük bloklu taşlar bloklar az bir işçilikle yontularak duvarlarda kullanılmışlardır. Bazı durumlarda yükseklikleri 1 metreyi bulan taş blokları beş veya daha fazla kenara sahiptir ve bloklar birbirlerine sıkıca oturmazlar. Krallığın erken dönemindeki bu tür kaleler olasılıkla mümkün olan en kısa zamanda bitirilmek istenmiştir. Krallığın kral Menua ile sağlam bir askeri ve siyasi zemine oturabilmesi bu dönemde ve sonrasında inşa edilen kalelerin estetiğine de yansımış olmalıdır. M.Ö. 9. yüzyılın sonunda ve 8. yüzyılın başında inşa edilen kalelerin temellerinde kullanılan taş blokları itina ile işlenmiştir. Taş bloklarının daha küçük seçildiği ve dıştan bakıldığında kareye yakın bir görünüme sahip oldukları gözlenir. Taş blokları arasında hiçbir boşluk yoktur ve blokların dış yüzleri hafifçe dışa doğru bombelidir. Bu özellik Menua'dan itibaren krallığın son yıllarında yapılan kalelere kadar varlığını sürdürecektir⁷³.

1.1. Sur Duvarları

Hangi işleve hizmet ediyor olursa olsun, sur duvarları kalenin savunması ve estetiği açısından önemlidir. Urartu kalelerinde sur inşa teknikleri kalenin fonksiyonundan bağımsız olarak gelişmiştir.

⁷¹ Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, İstanbul, 1983. s. 37.

⁷² Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 111.

⁷³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 56.

Üç yüz yıllık Urartu egemenliği boyunca inşa edilen kalelerdeki duvar örgü sistemi ise tam anlamıyla bir standarda sokulamamakla birlikte Urartu kalelerinde kyklopik⁷⁴, polygonal⁷⁵, trapezoidal⁷⁶ ve düzgün dörtgen taşlarla oluşturulmuş duvar örgüsünün daha çok kullanıldığı görülmektedir. Kyklopik duvar örgüsünün Urartu'da M.Ö. 9.yy.dan başlayarak M.Ö. 7.yüzyıla kadar kullandığı en yaygın duvar örgü sitemidir. Polygonal duvar örgüsü taşın daha çok değerlendirilmesi ve duvarın bir bütün halinde inşasında daha kolaylık gösterdiği kullanıldığı anlaşılmaktadır. Trapezoidal duvar örgüsü ise daha çok estetik kaygılar sonucu olduğu anlaşılmamasına rağmen Çavuştepe, Ayanis, Kef kaleleri gibi M.Ö. 8-7. yy. kaleleri dışında pek yaygın kullanılmamıştır⁷⁷. Urartu surlarını: 1) düz duvarlar, 2) bastiyonlu⁷⁸ olanlar, 3) iç ve dışta çıkıntıları bulunanlar ve 4) yalnızca dış yüzünde belirli aralıklarla çıkıntıların bulunduğu surlar olarak dört ana gruba ayrabiliriz. Bu ayrımın yanında Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu Urartu sur duvarları üzerine yazdığı makalede⁷⁹ Urartu sur duvarlarını yapım yöntemi olarak üç ana sınıfta incelemiştir:

1.1.1. Kyklopik Yöntem

Bu yöntemde taş bloklar büyük boyutlarda seçilmiştir. Taşların yüksekliği 60-75 cm. arasındadır. Bazı durumlarda bu ölçü 1 metreye kadar ulaşır. Taş bloklarının dış yüzlerinde çok az bir işçiliğin izleri görülür. Taşlar genel olarak beş ya da daha fazla kenara sahiptirler. Bloklar arasında büyük boşluklar vardır ve bu boşluklar bazı durumlarda daha küçük taşlarla doldurulmuşlardır. Bütün Urartu sur örme yöntemlerinde olduğu gibi; taş blokları ana kaya üzerinde açılan yataklar üzerine oturmuştur. Her taş sırası en alt sıradan başlayarak 10- 15 cm. içeri çekilerek içe doğru bir eğim elde edilmiştir. Bu yöntemle yapılmış Urartu kalelerine en güzel Örnekler Aşağı Anzaf ve Zivistankale'dir.

⁷⁴ Kyklopik: Kaba belirli bir formu olmayan büyük taşların arada herhangi bir birleştirici unsur olmadan (harçsız) yapılan duvar örgü sistemidir.

⁷⁵ Polygonal: Çeşitli boyutlardaki taşların düzensiz bir şekilde birbirine uydurulması sonucu oluşturulmuş duvarlardır ve bu nedenle işçiliği zordur. Daha çok teras ve sur duvarlarında kullanılan bir örgü türüdür.

⁷⁶ Trapezoidal: Üst veya alt köşeleri düz diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde oluşturulmuş duvarlardır.

⁷⁷ Taner Tarhan, – Veli Sevin, “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler*”, *Anadolu Araştırmaları, IV-V,1976-1977*, Ankara, 286.

⁷⁸ Bastiyon: Özellikle Tunç Devri ve Erken Demir Çağı kalelerinin sur duvarlarına belirli aralıklarla yapılan gözetleme kulelerinin taban yapısına verilen ad.

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, İstanbul, 1983.

1.1.2. Klasik Urartu Yöntemi

Menua gibi yapıcı bir kralın başa geçmesiyle şekillenir. Görünüş, estetik ve işçilik bakımından kyklopik yöntemden büyük farklılıklar gösterir. Taş blokları daha küçüktür (50-70 cm.) ve dıştan bakıldığında kareye yakın bir görünüme sahip oldukları izlenebilir. Dörtten fazla kenara sahip bloklar hemen hemen yok gibidir. Taş bloklarının dış yüzleri hafifçe dışa doğru bombelidir. Taşlar birbirine tam olarak intibak etmesine karşın, ilk yonteme oranla aralarında hiç boşluk yoktur. Ortak özellikler taş blokların ana kayaya açılan yuvalar üzerinde yükselmesi ve her taş sırasının alt sıradan başlayarak birkaç santimetre içeri çekilerek duvara eğim verilmesidir. Bloklar arasında birleştirici herhangi bir eleman yoktur⁸⁰.

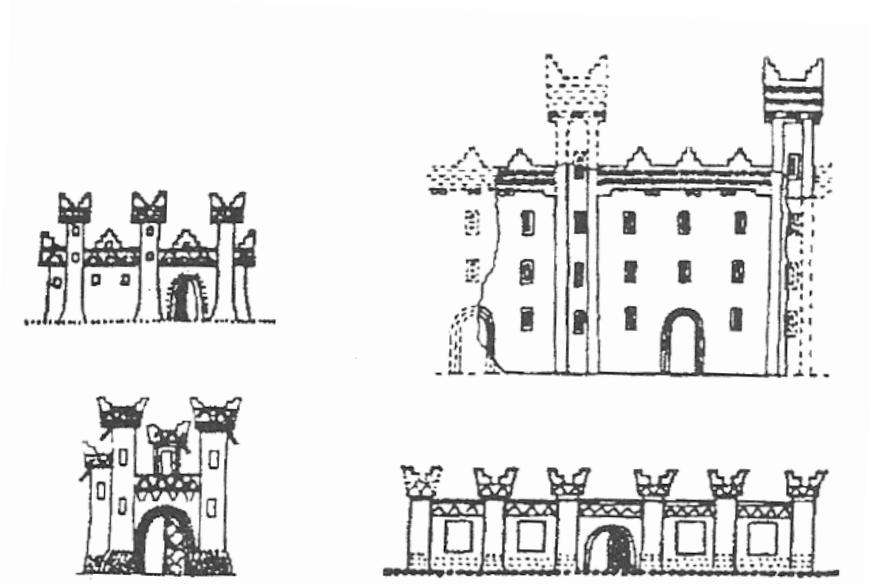
1.1.3. Uçkale Yöntemi

Bu yapım yönteminin ilk ve şimdilik tek örneği Çavuştepe kale'sinin "Uçkale" olarak adlandırılan bölümünde görülür. Şimdiye dek tamamlananlardan bütünüyle farkı bir görünüme sahip olan "uçkale yöntemi", işçiliği, özenle inşa edilişi ve estetiği yönünden Urartu mimarlarının büyük başarısıdır. Bu yöntemde taş blokları önceki yöntemlere oranla daha küçük boyutludur ve genellikle dikdörtgendirler. Bazı durumlarda dirsek yapan taşlar da kullanılmıştır. Taş blokları arasında en küçük bir açıklık bile yoktur. Taşların dış yüzleri gayet iyi işlenmiştir. Ortak özellik olarak; sur duvarları ana kaya üzerine açılan yataklar üzerinde yükselir⁸¹.

⁸⁰ Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", s. 28-37.

⁸¹ Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", s. 28-37.

1.2. Kerpiç Beden ve Dış Cephe

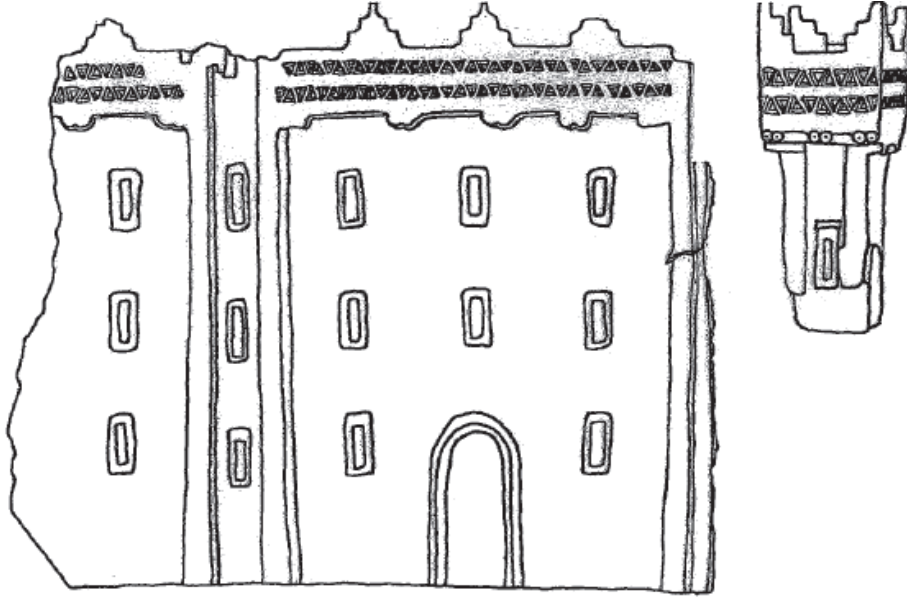

Resim 2. Toprakkale’de Bulunan Tunç Levha Üzerindeki Urartu Kalesi Tasviri. Rivka Merhav *architectural elements, functional and symbolic, urartu: a metalworking center in the first Millenium B. C. E.* 1991. 302 – 309.

Doğu Anadolu gibi kar ve yağmuru bol olan bir coğrafi bölgede kerpiç beden çok az korunarak günümüze kadar gelebilmiştir. Aşağı Anzaf, Patnos, Aznavurtepe ve Ayanis Kalelerinden elde edilen veriler, taş temel ile kerpiç kısmı birleştirebilmek için yassı taş plakaların kullanıldığını göstermiştir. Taş temelin en üst sırası bütün kalınlığı boyunca boyutları kaleden kaleye değişen yassı taş plakalarla kaplanmıştır. Taştan kerpice geçişte ahşap hatılların kullanıldığına ait bir veri yoktur. Ancak birçok Urartu kale ve tahkimli yapı betimlemesinde (Resim 2 – 3) sur duvarlarının üst kısımlarında ahşap hatılların kullanıldığı gösterilmiştir.⁸² Ahşap hatıllar aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri içinde de yer almıştır. Ayrıca Urartu mimarisindeki bir diğer önemli öğede ahşaptandır; koruna gelen köşeli veya kareli kaidelerden anlaşıldığı kadarıyla, ahşap dikmelerin çapı 42 cm idi. Düz olan çatılar ahşap hatıllar, hasır ve sıkıştırılmış topraktan oluşmaktaydı. Bu teknik bugün doğu’da hala kullanılmaktadır⁸³.

⁸² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 63.

⁸³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 149.

Resim 3. Toprakkale’de Bulunan Tunç Levha Üzerindeki Urartu Kalesi Tasviri. Rivka Merhav *architectural elements, functional and symbolic, urartu: a metalworking center in the first Millenium B. C. E.* 1991. 302 – 309.

Toprakkale’de bulunan tunç bir plaka üzerinde ve Kef Kalesinde bulunan bir taş blokta Urartu kalesi dıştan betimlenmiştir. Bu betimlemeler kale surları hakkındaki bilgilerimizi arttırmak ve kesinleştirmekle kalmaz, aynı zamanda dönemin kale mimarisindeki estetik anlayışını da ortaya koyar.

Tunç plaka üzerinde, olasılıkla iki kule ile kesilmiş bir sur duvarı yer almaktadır. Pencere sadece sur duvarı üzerindeki kerpiç beden üzerinde değil, aynı zamanda kuleler üzerinde de bulunur. Çift payandalı ve dört pencere kuleler, yatay, çift sıra yuvarlak ahşaplarla destekli yapının dış cephesinden çıkan kornişlerin varlığını ortaya koyar. Kulelerin en üst kısımlarında mazgallı siperler, mazgallı siperlerin altında ise uçları farklı yönleri gösteren üçgen oyuklar yer almaktadır. Kerpiçlerin birbiri üzerinde karşılıklı, diagonal bir şekilde dayanması suretiyle oluşturulmuş bu oyuklar, savunma amaçlı olarak ya da bir süsleme ögesi şeklinde yapılmış olabilir.⁸⁴ Bu kale betimlemelerinde ayrıca Karmir Blur ve Çavuştepe Kaleleri’nde ortaya çıkarılan arkeolojik verilerin de kanıtladığı gibi, en azından bazı Urartu kalelerinin kerpiç duvarları üzerinde kör pencerelerin (Resim 4) var olduğunu ortaya koymuştur. İşlevsel

⁸⁴ Maurtis Van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, s. 102

bir özelliği olmayan bu pencereler, kerpiç sur duvarlarının monotonluğunu ortadan kaldıran birer dekoratif eleman olarak kullanılmıştır⁸⁵.

1.3. Kuleler

Kalelerin etrafını çeviren sur duvarları üzerinde çoğu kez düzgün aralarla, ancak gerekli olduğu zaman istenilen her köşeye veya yerde kuleler inşa edilmiştir. Urartu mimarları, araziye en rasyonel şekilde kullanmak ve şekillendirmek açısından büyük bir yeteneğe sahipti. Gelenekleşmiş mimari öğeler ve uygulamalar gerekli olduğu durumlarda hiçbir sakınca duyulmadan terk edilmiş arazinin yapısı, konumu ve topografyası, inşa edilecek kale ve içindeki yapıların sağlamlığı ve işlevselliği için kullanılmıştır. Kule çıkıntıları için sabit bir ölçü yoktur. Savunmanın gerektirdiği büyüklükte ve derinlikte yapılan kuleler köşelerde rızaliteli⁸⁶ olarak inşa edilmişlerdir. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren daha çok kullanılmaya başlayan rızaliteli kulelerin yanında savunmayı kolaylaştıran kurt dişi biçimli kulelerin varlığı da bilinmektedir. Savunmayı kolaylaştırmak için başvurulan bir başka yöntem ise en güzel örneklerini Van Kelesinde ve Çavuştepe’de gördüğümüz hendeklerdir. Assur yazılı kaynaklarından elde edilen verilere göre bu hendeklerin içi su ile doldurulmuştur.

1.4. Kapılar

Tüm Urartu kalelerinde, savunmanın ayrılmaz bir parçasını anıtsal kapı yapıları oluşturmaktadır. Kalelerin farklı yamaçlarındaki sur duvarlarını birbirine bağlayan, savunmayı destekleyen ve güçlendiren bir mimari öğedir. Kapılar, bir yandan kalede oldukça yoğun mal ve asker giriş çıkışının gerçekleştirilmesinde rol oynarken, diğer yandan, düşman saldırısı gibi tehlikeli bir durumda, dış kentte yaşayan halkın kaleye girişini kolaylaştırması açısından da önem taşımaktadır. Buna ek olarak, kapı yapıları, halk ile kalelerdeki, krali ve askeri bürokrasi arasındaki resmi bağın, organik bağa dönüşmesinde de görev alan temel bir mimari unsurdur.

⁸⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 63.

⁸⁶ Rızaliti: Genelde çok katlı binaların dış ana duvarlarına uygulanan bu yöntemde, sur duvarından dışarı doğru çıkıntı yapan ve zayıf duvarları güçlendirme amacı taşıyan rızaliti çıkıntılarının sur duvarları üzerine yerleştirilmesidir. Sur duvarı boyunca çok kez eşit, düzgün aralıklarla yer alan rızaliti çıkıntıları çoğunlukla duvarların kesiştiği, dirsek yaptığı yerlere, yani köşe noktalarına yerleştirilmiştir. Statik açıdan duvarlara direnç sağlayan bu rızaliti çıkıntıları duvardan 1 m.'den az bir çıkıntı yapmakta ve bu ölçü kaleden kaleye değişmektedir.

Resim 4. Kör Pencere. Afif Erzen, “Çavuştepe” *Arkeoatlas - IV*, İstanbul, 2005. s. 80.

Urartu kalelerinin tümünde kapı yapısı anıtsal özellik taşımaz. Çavuştepe örneğinde olduğu gibi anıtsal kapı yapısının olmadığı kaleler de vardır. Anıtsal kapı sur duvarından dışarı çıkıntı yapan iki kule tarafından oluşturulur. Bir kapı geçidi bizi kale kapısına ulaştırır. Kaleye giriş bu kapı odası ve arkasındaki ikinci bir kapı geçidi yardımıyla yapılır. Arkeolojik veriler, kale anıtsal girişlerinin iki kanatlı ahşap bir kapı ile örtüldüğünü göstermiştir. Bu durum M.Ö. 9. yüzyılın ortasına tarihlenen ve Assur kralı III. Salmanasar'ın Urartu üzerine yaptığı askeri seferleri konu alan Balawat Kapısı üzerindeki betimlemelerden veya Urartu'ya ait taş ve maden eserler üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. Bu konuda Ayanis gibi bazı kalelerden elde edilen somut arkeolojik verilerde vardır⁸⁷.

⁸⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 59.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KALE-KENT NİTELİĞİNDEKİ MERKEZİ KALELER

2.1. Arğıştihinili / Armavir Blur Kalesi

I. Arğışti tarafından kurulan ve kurucusunun adından dolayı Urartuca Arğıştihinili olarak adlandırılan Armavir Blur, günümüzde Ermenistan'ın Armavir kentinin yaklaşık 15 km. güneybatısında yer almaktadır.

M.Ö. 8. yüzyılda bu bölgenin ticaret yaşamının merkezi Ağrı Vadisi'ndeki Armavir yakınlarında yer almaktaydı. Burada yapılan kazılar sırasında çok az sayıda buluntular gün ışığına çıkartılmıştır. 1964 yılında B. Arkelyan ve A. A. Martirosyan tarafından Armavir yakınında yer alan Armavir-Blur ve Davida adını taşıyan tepelerde yeniden arkeolojik kazılara başlanmıştır. Bu kazılarda şimdiye kadar savunma duvarları, Davida Tepesinde ise büyük bir yerleşim yerine ilişkin mimari kalıntılar ele geçirilmiştir. Davida Tepesi üzerinde bulunan yerleşme yerinin Urartu Kenti Arğıştihinili olduğu saptanmıştır⁸⁸. Armavir-Blur boyutları bakımından Ermenistan bölgesinde yer alan en geniş Urartu kentidir. Batı sitadel olarak adlandırılan bölümü yaklaşık 2,5 hektarlık bir alana yayılmaktadır⁸⁹.

Transkasya'ya açılan ve Urartu Krallığı'nın en kuzeyinde bulunan bu bölgedeki ticaretin kendisi için önemini anlayan I.Arğışti ticaret yollarını güvence altına almak için çeşitli seferler düzenlemiş, devletin sınırlarını Transkafkasya'ya doğru genişletmiştir. Ayrıca "Diauehi" olarak adlandırılan günümüzdeki Sarıkamış, Kağızman, Kars, Ardahan illerini oluşturan bölgede yaptığı sefer sonucu büyük bir haraç aldıktan sonra bölgeyi egemenliği altına almıştır. Yeni ele geçirdiği kuzeydeki bu bölgede gücünü pekiştirmek ve daim kılmak için Arğıştihinili (Armavir-Blur) yerleşimini kurmuştur⁹⁰.

Armavir kazıları bu kent in de büyük bir yangın sonrasında yıkıldığını ortaya koymuştur. Yangın tabakasından elde edilen buluntular İÖ. 7. yüzyıl dönemine aittir. Urartu kentleri için bu dönemle özdeşleşen fibula, İskit tipi ok ucu gibi buluntular

⁸⁸ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 2*, 1982, İstanbul, s. 45.

⁸⁹ Thomas. B. Forbes, *Urartian Architecture*, Oxford, 1983, s. 20.

⁹⁰ Yasin Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009, s. 49

Armavir Blur'un da diğer Urartu kentleriyle aynı kaderi paylaştığını göstermesi bakımından önemlidir.

2.2. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri

Anzaf Kaleleri Van'ın 2 km. kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern karayolu ve demiryolunun yakınında bulunmaktadır. Eskiçağ'da stratejik yönden büyük bir öneme sahip olan Anzaf Kaleleri, içinde iki Urartu başkentinin Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) ve Rusahinili'nin (bugünkü Toprakkale) bulunduğu Van Ovası'nı doğu yönünde koruyan en büyük askeri merkezlerdir. Öyle ki doğuda bugünkü Türk-İran sınırına kadar uzanan coğrafi bölgede, Anzaf Kalelerinden daha güçlü askeri ve ekonomik tesislere rastlanılmamaktadır⁹¹. Kale, askeri önemin yanı sıra, Kafkasya ve özellikle Kuzeybatı İran içlerinden gelen ticaret yollarının denetimini de sağlamaktadır. Doğuda Afganistan, Hindistan ve Kuzeybatı İran içlerinden gelen ünlü ticaret yolu, kuzey yönünden Transkafkasya'ya, batı yönünde de Aşağı Anzaf Kalesi'nin önlerinden geçerek Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'ya ulaşmaktadır. Van bölgesindeki kale ve yerleşim merkezlerinin kalay, değerli ve yarı değerli taşlar, kına, baharat ve çeşitli koku maddesi gereksinmesini sağlayan bu önemli ipek yolu, Urartu Krallığı'nın en ünlü ticaret yolunu oluşturmaktadır⁹².

Aşağı Anzaf Kalesi (Harita 2), Urartu krallarından İşpuini (M. Ö. 830-810) döneminde kurulduğunu daha önce halk tarafından ve 1980 yılında Van karayollarına bağlı dozerlerin kalenin güney kapısında yaptıkları kaçak kazılardan ortaya çıkardıkları inşa yazıtları da⁹³ doğrulamaktadır. Şimdilik toplam dört adet olan çivi yazılı inşa yazıtlarından aynı içeriğe sahip metnin tekrar edildiği görülmektedir⁹⁴.

Kale, deniz seviyesinden 1900 m. yüksekliğinde fazla yüksek ve engebeli olmayan bir kayalık tepe üzerinde yer almaktadır. Kalkerden oluşan kayalık tepenin biçimine göre 62x98 m. büyüklüğünde dikdörtgen bir plan gösteren kale, yaklaşık olarak 6000 metrelik bir alana yayılmaktadır. Tamamen askeri amaçla kurulan bu küçük kale, kuzeyde Transkafkasya, doğuda da Kuzeybatı İran içlerinden gelen ve güneyde

⁹¹ Oktay Belli, "1992 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *XIV. KST – 1*", Ankara, 1992, s. 442.

⁹² Oktay Belli, Hüseyin Turoğlu, "Urartuların Arazinin Coğrafi özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Bitlis, 2006. s. 59

⁹³ Çivi yazılı inşa yazıtlarında şunlar okunmaktadır: "Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü kral, büyük kral, bia ülkelerinin kralı."

⁹⁴ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998. s. 10.

Başkent Tuşpa'ya ulaşan tarihi yolların son düğüm noktasında yer almaktadır. Kabaca işlenmiş oldukça iri kalker taşlardan kyklopik olarak yapılan kale duvarları, ortalama 3.80 m. genişliğinde ve 3,5-4 m. yüksekliğindedir⁹⁵. Aşağı Anzaf Kalesi'nin kendi döneminde kurulan Van Ovası'nın kuzeyindeki kalecik ve aynı ovanın güneyinde bulunan Zivistan Kalelerinden ayırtan en önemli özelliği, savunmayı kolaylaştıran ve üstündeki yüksek yapıların ağırlığına dayanmayı sağlayan kurtin⁹⁶ ve bastiyonlara kale duvarında rastlanmamış olmasıdır. Kral İşpuini döneminde kurulan kalelerin en eski örneğini oluşturan Aşağı Anzaf Kalesi'nin kurtinsiz ve bastionsuz duvarların benzerine, ne transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde ne de Doğu Anadolu bölgesinde rastlanmaktadır⁹⁷.

Kalenin kapısı güney sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Savunma yönünden en elverişli yere yapılan kapı doğudan esen şiddetli rüzgârlardan da etkilenmemektedir. Ancak ne yazık ki 1980 yılında kalenin duvarları Van-Özalp modern karayolunun yapımı sırasında, Van Karayolları Bölge Müdürlüğü'ne bağlı dozerler tarafından yıkılmaya çalışılmıştır. Yapılan bu şiddetli tahribattan kapının batısındaki yapılan sur duvarları ve kapının güneyindeki yol bağlantısı ile sivil yerleşim merkezine ait konut kalıntıları çok büyük ölçüde zarar vermiştir.⁹⁸

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi (Harita 3), Kral İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur. Deniz seviyesinden 1995 m yüksekliğinde kalker bir kayalık tepe üzerine kurulan Yukarı Anzaf Kalesi, Türkiye'nin en yüksek rakımlı kazı alanlarından birini oluşturmaktadır. Aşağı Kale'den 10 kat daha büyük olan Yukarı Anzaf Kalesi, güneyinde bulunan Aşağı Kent hariç olmak üzere 60.000 metrekarelik bir alan üzerine kurulmuştur. Çevresi kalın bir duvar ile çevrelenen Aşağı Kent ise yaklaşık olarak 141.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır⁹⁹.

Doğuda Kuzeybatı İran, kuzeyde de Transkafkasya'dan Urartu başkenti Tuşpa'ya gelen önemli ticaret yollarının son düğüm noktasında yer alan Yukarı Anzaf Kalesi büyüklüğünde bir ekonomik üretim merkezinin varlığına, şimdilik Doğu Anadolu

⁹⁵ Oktay Belli, "1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *XIX. KST – 1*, Ankara, 1998, s. 544.

⁹⁶ Kurtin: Antik Dönem sur yapılarının burçlar arasında kalan beden duvarlarına verilen ad.

⁹⁷ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, s. 11.

⁹⁸ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, s. 13.

⁹⁹ Oktay Belli, "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *XVII. KST – 1*, Ankara, 1995, s. 385.

Bölgesi'nde rastlanılmamıştır. Van Bölgesi'nin tahıl ambarı durumunda olan Anzaf Kalesi çevresindeki verimli topraklarda yapılan tarımdan elde edilen ürünler, kalenin depolarında biriktirilmekteydi¹⁰⁰.

Yukarı Anzaf Kalesini çevreleyen sur duvarları, Aşağı Anzaf Kalesi'nin duvarlarında görmediğimiz bir şekilde, kurtin-bastion tekniğinde yapılmıştır. Bastionlar yalnızca duvarların dış yüzüne yapılmıştır. Kurtin ve bastionların farklı ölçülere sahip oldukları görülmektedir. Bastion genişlikleri 4,5-6 m. arasında, kurtin uzunlukları da 10-12, 70 m. arasında değişmektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarları, erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır. Kale ve aşağı kenti çevreleyen sur duvarları ile tapınak, depo yapıları, saray ve diğer yapıların temellerinde kullanılan milyonlarca metreküp kalker taşı, kalenin 300 m. güneyinde bulunan "Beyaztaş Tepe" taş ocağı ve atölyesinden getirilmiştir. Yapılan çok sayıdaki taş örneğinin petrografik ve paleontolojik analiz sonuçları, taşların Beyaztaş Tepe kalker yataklarından elde edildiğini kanıtlamıştır. Beyaztaş Tepe atölyesinde 8-10 ton ağırlığındaki büyük taşlar ile yarı işlendiği halde çeşitli nedenlerden dolayı taşınmadan bırakılan tonlarca ağırlıktaki taşlar, sanki günümüzde terk edilmiş bir atölyenin görünümünü yansıtmaktadır. Kral Menua döneminde yaptırılan kalelerin hiçbirinde, bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti görülmemektedir. Urartu başkenti Tuşpa ve Meherkapısı'nın yakınında bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak Yukarı Anzaf Kelesinin önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca anlaşılır. Ayrıca tapınağın batısında Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu küçük odada bulunan adak kalkanı üzerinde betimlenen ve bugüne değin benzerinde rastlanılmayan Urartu tanrıları da kalenin kült merkezi olduğu konusunda bilgi vermektedir¹⁰¹

2.3. Ayanis Kalesi

Bu kalelerden bir tanesi olan Ayanis, başkentlere en yakın olanıdır. (Yaklaşık 30 km.) ve Van Gölü kıyısındadır. Kale, Urartu Kalelerinde genellikle gözlendiği gibi, ovoiden yüksek bir kaya kütleli üzerinde inşa edilmiştir. Kalede yakın dönemde yapılan kazılar sırasında tanrı Haldi adına inşa edildiği duvarındaki yazıttan anlaşılan bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bu yazıtta kaleyi inşa ettiren kral II. Rusa'nın Hate

¹⁰⁰ Oktay Belli, "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *XVIII. KST – I*, Ankara, 1996, s. 380.

¹⁰¹ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, s. 18.

(Hititlerin ardılları), Muşki ve Assur ülkelerinden esirler aldığı ve bunlar için Ayanis Kalesi'nin etrafında bir kent ile bağ ve bahçeler yaptırdığı yazılıdır. Yazıtta belirtildiği gibi, yapılan kazılar sırasında kalenin doğusundaki tepe üzerinde inşa edilen teraslarda sıra ile dizilen düzenli terasların varlığı saptanmıştır.¹⁰² Ayrıca uzaydan çekilen fotoğraflardan elde edilen veriler, Ayanis Kalesi'nin göle bugünkünden çok daha yakın olduğunu, olasılıkla kalenin göl kıyısındaki bir kayalığın üzerine kurulduğunu göstermektedir¹⁰³.

Birçok Urartu kalesinde olduğu gibi Ayanis Kalesi'nde boyları 2,5 metreyi bulan anıtsal küplerin bodrum katlarına konulduktan sonra üzerlerine yapıların inşa edildiği gerçektir. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan, anıtsal kale kapısı hariç, hiçbir kapı bu küplerin sığabileceği büyüklükte değildir. Bu durum büyük olasılıkla küplerin kale içinde imal edildiğini ve eldeki plana göre yapıların alt katlarına yerleştirildiklerini ve daha sonra da üzerlerine yine eldeki plana göre mekânların yapıldığını göstermektedir¹⁰⁴.

2.4. Rusa-i Uru Tur / Bastam Kalesi

Urartuca *Rusa-i URU TUR235*¹⁰⁵ adını taşıyan Bastam, günümüzde İran'ın Khoy kentinin yaklaşık 54 km. kuzeyinde, 1300 rakımlı kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (Resim 5). Urartu Krallığı'nın başkenti *Tuşpa*'nın (Van Kalesi) yaklaşık 140 km. doğusunda; Urartu'nun kuzeyindeki en önemli merkez olan *Teişebai URU*'nun (Karmir Blur) ise yaklaşık 150 km. güneyinde bulunan Bastam'ın, başkent *Tuşpa*'dan günümüzdeki Azerbaycan ve Ermenistan bölgesindeki Urartu merkezlerine giden doğu-batı yolunu kontrol altında tuttuğu düşünülmektedir¹⁰⁶.

¹⁰² Altan Çilingiroğlu, "Yeni Urartu kazılarına doğru", XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, T.T.K. cilt 1, Ankara, 1994. s. 279-286., Altan Çilingiroğlu,- Haluk Sağlamtimur, "Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları", XX. KST -I, Ankara, 1998, s. 543-570.

¹⁰³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 50.

¹⁰⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 65

¹⁰⁵ Rusa'nın Küçük Kenti anlamına gelmektedir. Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 117.

¹⁰⁶ Wolfram Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century, B.C.", *American Journal of Archaeology*, 1980, S. 84, s. 299.

Resim 5. Bastam Kalesi Genel Görünümü.

<http://www.flickr.com/photos/bijantaravels/3236353236354108/lightbox>

(18.08.2011).

Kale M.Ö. 685 – 645 tarihleri arasında kullanılmıştır ve Kral II. Rusa tarafından inşa ettirilmiştir, 6. yüzyıl sonunda yıkılmıştır. 850 m. ye 400 m. olan kalenin giriş kapısı olukça geniştir ve iki yanında 5 m. yüksekliğinde, taş temel kerpiç duvarlarla desteklenmiş kulelerle korunmaktadır. Kapının girişi geçildikten sonra büyük bir hole çıkılır ve bu yapının çatısını taşıyan 40 adet sütunun temelleri görülebilir. Kalenin güneyinde bir iç avluyu çevreleyen alışılmamış bir dikdörtgen yapı keşfedilmiştir ve bu yapının misafirhane olabileceği tahmin edilmektedir¹⁰⁷.

1968 yılından beri Tahran'da Alman Arkeoloji Enstitüsü Başkanı Dr. W. Kleiss başkanlığındaki araştırma heyeti, Kuzeybatı İran Bölgesi'nde her yıl düzenli araştırmalara başlamıştır. Bu değerli araştırmalar sonunda, çok sayıda Urartu kalesi kaya mezarı ve yerleşme merkezinin planları W. Kleiss tarafından yayınlanmıştır. Böylece Kuzeybatı İran bölgesindeki Urartu Devletinin doğu sınırı sorunu büyük ölçüde çözümlenmiştir. Yapılan araştırmalarla birlikte heyet bir Urartu merkezi olan Bastam'da kazılara başlamıştır. Her yıl sistemli olarak sürdürülen kazılarda ele geçirilen küçük sanat eşyalarının yanı sıra tapınak, kale, sur duvarları ve çok sayıda yapının kalıntıları

¹⁰⁷Leick Gwendolyn, *Historical Dictionaries of Mesopotamia*, The Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland and Oxford, 2003, s 32.

günişliğine çıkartılmıştır. Bastam'da ele geçirilen çiviyazılı belgeler, kalenin Urartu kralı II. Rusa tarafından kurulduğunu kanıtlamaktadır¹⁰⁸.

Urartu mimarisinin Bastam'da belgelenen son dönemi (II. Rusa zamanı, 7. yy ikinci yarısı), bu yapı tarzının en gelişmiş halini yansıtır. Burada kullanılmış olan duvar ve köşe çıkmaları yaygın bir kullanım bulmuştur ve oldukça büyük dört köşeli kuleler, hem dış duvarda hem de dayanak yapıları olarak iç kalede ara sıra ortaya çıkmaktadır. Tüm bu öğeler, çok sayıda zikzak görünümlü duvar ile bir arada bulunur. Ayrıca kulelerle taçlandırılmış kent kapıları da Karmir-blur ve Batsam'da (kuzey ve güney kapıları) belgelenmiştir. Bunlardan özellikle Bastam, doğrudan Urartu mimarisinin tipik örneğidir¹⁰⁹.

Bastam'da aşağı, orta ve yukarı olmak üzere üç kale bulunmaktadır. Ova seviyesinden 150 m. yukarıda inşa edilmiş olan yukarı kale kral konutlarını barındırmaktadır. Orta kale ise kentin tahıl, şarap ve yağ gibi ürünlerini depolamak için kullanılan depo odalarını içerir. Aşağı kalede garnizon ve at ahırları için inşa edilmiş yapılar ortaya çıkarılmıştır. Buradaki ahırın yaklaşık 60 at alabildiği sanılmaktadır. Ayrıca burada bir fırın, bir değirmen ve küçük depo odaları bulunmuştur¹¹⁰

Bastam'ın yıkılış biçimi diğer Urartu kentleriyle benzerlik göstermektedir. Yangın ve yangınla gelen yıkım, depo odalarında bulunan yüzlerce bullanın¹¹¹ da gösterdiği gibi II. Rusa zamanında yaşanmıştır. Ayrıca depo odalarındaki pithosların ürünlerle dolu olması, yıkımın sonbahar mevsiminde olmuş olabileceğini de düşündürmektedir. Bastam kazılarının başkanı olan W. Kleiss, bu kentin kısa bir süre Medler tarafından kuşatıldığını, daha fazla dayanamayarak teslim olduğunu düşünmektedir. Kleiss'e göre, bu teslim oluşun ardından Urartular, Medler tarafından kentten uzaklaştırılmış ve kent yaklaşık İÖ. 590 – 585'te yağmalanmıştır. Yağmanın ardından Bastam ateşe verilerek yakılmıştır¹¹².

¹⁰⁸ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. 1*, s. 45.

¹⁰⁹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 148.

¹¹⁰ Wolfram Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century, B.C.", *American Journal of Archaeology* S. 84, s. 301.

¹¹¹ Bulla: Eski çağlarda insanların boyunlarına astıkları bir tür tılsım.

¹¹² Wolfram Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century, B.C.", s. 301.

2.5. Sardurhinili / Çavuştepe Kalesi

İ.Ö. 8. yüzyılın ortalarında başkent Tuşpa'nın güneydoğusunda 300 km. uzunluğundaki "ordu yolu" üzerinde kurulan Sardurihinili (Çavuştepe) Kalesi (Harita 4) hem bir askeri garnizon, hem de bir üretim merkezi olarak erken dönem kalelerinin en önemlilerindedir¹¹³. Prof. Dr. Afif Erzen tarafından 1961 yılında kazısına başlanan Çavuştepe Van ilinin 24 km. güneydoğusunda, Gürpınar Ovası'nın içinde yükselen Bol Dağları'nın batı uzantısı üzerinde yer alan Çavuştepe Kalesi'nde (Resim 6) yıllardan beri aralıksız çalışılmaktadır. Aşağı ve Yukarı Kale diye ikiye ayrılan Çavuştepe'deki tüm mimarlık kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Çavuştepe Kalesi Urartu mimarlığının seçkin bir örneğini yansıtmaktadır. Yapılan kazılar sırasında anıtsal sur duvarları, kuleler, Urartu mimarlığında eşine az rastlanılan bazaltdan yapılmış kör pencereler, ana kayaya oyulmuş su sarnıçları, çiviyazılı kil tabletler, taş yazıtlar ve içlerinde yiyecek ve içeceklerin saklandığı büyük küplerden oluşan mahzen bulunmuştur¹¹⁴. Aslında bir çift kale olan yerleşmenin, hemen tüm Urartu kalelerinde olduğu gibi topografya uyumu şaşırtıcıdır. Çavuştepe kalesinde, aşağı şehir yoktur, yani eteklerini çevreleyen herhangi bir iskân söz konusu değildir. Dini, idari ve de ekonomik amaçlı bir merkez olduğu kesindir¹¹⁵.

¹¹³ Paul E. Zimansky, *Ancient Ararat, A Handbook of Urartian Studies*, Caravan Books, New York. 1998. s. 258.

¹¹⁴ Oktay Belli, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, s. 147.

¹¹⁵ Taner Tarhan, "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı", *Anadolu Araştırmaları*", S. XVIII, 2005, s. 116.

Resim 6. Çavuştepe Kalesi Genel Görünümü.

<http://www.flickr.com/photos/46876578@N05/5161236398/in/photostream>

(18.08.2011).

II. Sarduri'nin başarı dolu saltanatının en iyi yansıması olarak nitelendirilebilecek bu kaleye, kurucusuna göre Sardurihinili adı verilmiştir. Kale Gürpınar Ovasının ortasında, doğu-batı doğrultusunda uzanan ince uzun bir kayalık üzerine kurulmuştur. İran'dan krallığın merkezine doğru uzanan ince uzun bir kayalık üzerine kurulmuştur. İran'dan krallığın merkezine doğru uzanan tarihi yolu denetleyen stratejik bir noktada yer alır. Burası, ekonomik, yönetsel ve dinsel işlevleri bünyesinde toplayan büyük bir merkezdi. Çevresi kesme taş kerpiçten görkemli surlarla kuşatılmış, doğu ve batıdan yapay hendeklerle korunma altına alınmıştır. Yukarı Kale ve Aşağı Kale olmak üzere iki bölümlüdür¹¹⁶. Yukarı kale Doğudaki ünite olup, "Aşağı Kale"den 30 m. yüksekte kurulmuştur (Harita 5). Aşağı kaleye kıyasla daha küçük bir alan kaplayan Yukarı Kale, genel olarak kareye yaklaşan dikdörtgen bir plan göstermekte ve iyi bir tahkimat sistemiyle çepeçevre kuşatılmış durumdadır. Burada batı surlarının dış kesiminde, ana kayanın düzeltilmesiyle bir araya getirilmiş, genişçe bir platform yer almaktadır. Yukarı kaledeki esaslı kazılara ancak 1976 döneminde

¹¹⁶ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 222.

girişilebilmiştir. 1961 yılındaki ilk kazı döneminde, bu kesimin doğu ucunda ortaya çıkartmış bulunduğumuz taş duvar gayet ilgi çekicidir¹¹⁷. 1976 kazı döneminde çeşitli yerlerde sondaj yapılmakla beraber, güney terasından kuzeye çıkan taş duvar izlenerek sonuçta ikinci bir kare planlı tipik Urartu tapınağının 4.50 X 4.50 m.'lik *cella*'sı¹¹⁸ meydana çıkarılmış ve böylece muhtemelen aşağı kale *İrmuşini* tapınağı yazıtında sözü edilen Haldi Tapınağı bulunmuştur¹¹⁹.

Yukarı Kale'den beş kat daha büyük olan Aşağı Çavuştepe Kalesi, batı yönüne doğru uzanmakta olup hareketli bir plan gösteren güçlü bir tahkimat sistemi ile çevrelenmektedir. Bu kesim, depo, çok sayıda oda, atölyeler, tapınak ve saray kompleksinden oluşturulmaktadır. Kaleye giriş sağlayan ana kapıdan girildikten sonra, gittikçe genişleyen ve kalenin gereksinmelerine yeterli olmadıkları için 7. yüzyılda yapılan çok sayıdaki yapıyla karşılaşılmaktadır. Uç Kale'nin önünde doğuya doğru ana giriş kapısına kadar uzanan bu yapılar kompleksi, Çavuştepe Kalesi'nin 7. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığını göstermektedir. Dikdörtgen planlı uç kale yapısının sağlam kalmış taş duvarlarının anıtsal görünümü Urartu mimarlığında eşine rastlanmayacak bir güzellik ve teknikte yapılmış olan taş işçiliğini yansıtmaktadır. Sağlam kalmış 5 metrelik taş duvarın üzerinde kerpiçten yapılmış duvar kalıntılarının kalınlığı ve kerpiç yıkıntısının yoğunluğu iki kat yüksek bir binanın varlığına işaret etmektedir. Yine kerpiç duvarın yıkıntıları arasında siyah bazalt taşından yapılmış 5 adet kör pencere bulunmuştur. Bu güne kadar yalnızca kabartmalar üzerindeki çok katlı yapılarda resmini gördüğümüz kör pencerelere Çavuştepe'den başka hiçbir Urartu merkezine rastlanmamıştır. Uç Kale yapılarının zemin odalarında, üzerinde Urartu Krallarının (Sarduri) adlarının yazılı olduğu ve tanrılara sunulan adak yazıtlı askeri donatımı oluşturan silahların (okluk, miğfer, ve ok ucu) ele geçirilmiş olması burasının belki de kalenin kutsal silah deposu olduğunu göstermektedir. Anıtsal Uç Kale'den batıya doğru ilerlediğinde, çok sayıda depo binası ile içinde 100'den fazla şarap küpünün bulunduğu büyük mahzen ile karşılaşmaktadır. Her biri 1000 litreden fazla

¹¹⁷ Benzer örneğine yalnızca Patnos/Anzavurtepe aşağı şehir ve Hasanlu IV (M.Ö. 1000-800) surunda rastlanılan bu duvarın özelliği bastiyon çıkıntılarının içte, dolgu olması gereken kısımda simetrik olarak planlanmış olmasıdır.

¹¹⁸ Cella: Latince bir kökten gelir. Tapınağın en kutsal mekânına verilen isimdir. Antik Yunan'da naos olarak geçer.

¹¹⁹ Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, s. 8.

şarap alan ve yarıya kadar toprağa gömülü olan büyük küplerin üzerinde, içinde kaç ölçek olduğunu gösteren çiviyazısı ve hiyeroglif işaretleri bulunmaktadır¹²⁰.

Aşağı Kale doğu surlarının orta kesimine bitişik olarak, doğu-batı ekseninde 27.50X17.30 m. boyutlarında, dikdörtgen planlı bir çıkıntı meydana getirmektedir. Bugüne kadar tespit edilmiş hiçbir Urartu kalesinde benzerine rastlanmayacak bir şekilde özenli işçilikte duvarlarla çevrili bulunan bu kompleks, Aşağı Kaleden doğuya doğru uzanan, çifte rizalitli bir mahmuz görünümündedir. Yer yer 4-4,5 m. yüksekliğindeki taş bedeninin üzerinde yükselen kerpiç duvarlar, çok sayıda bazalt kör pencere ile dekore edilerek, bu kesimin özel bir önlem taşımış olduğu fazlasıyla belirtilmiştir.

Aşağı Kale'nin doğu ucuna bitleştirilen Uç Kale muhteşem bir yapıdır. Tarifsiz bir özenle yapılmış olan yapının taş işçiliği, ancak Antik Çağ'ın Batı dünyasında, Helenistik Dönemde ve Roma İmparatorluğu Döneminde görülebilen, yüzyıllar sonrasının şaheserlerine benzemektedir. Yapı, 39. 52 m. X 23. 92 m. boyutlarındadır. Günümüze kadar gelebilmiş mimari kalıntılar, iç görünüm bakımından bu yapının iki mekanlı bodrum katını yansıtır. Yapının taş duvarlarının yüksekliği yer yer 4. 00-4. 50 m. ye ulaşır. Temelleri Urartu'nun klasikleşmiş yöntemi olarak, ana kayaya oyulan basamak görünümlü temel yuvalarına büyük bir özenle yerleştirilmiştir.¹²¹

Raporlarda "Uçkale" olarak nitelendirilen bu yapı kompleksinin esas fonksiyonu hakkında henüz tam bir fikir edinilememiştir. Ancak Sarduri II'ye ait taş yazıtlardan, halen ayakta duran ve kerpiç bir duvarla iki mekâna ayrılan zemin katın, krali bir depo olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu odalarda ele geçirilen bazıları çivi yazılı, zengin bronz eserler (miğfer, sadak), tavan ve duvar freskleri bunu kanıtlayan en canlı belgelerdir. Yapının çok katlı olduğunu, kalın duvarların yanı sıra, taş sütun kaideleri, merdivenler ve yüksek kerpiç duvarların içine yerleştirilmiş olan kör pencerelerin, kazı sırasında çeşitli seviye ve yönlerde bulunmuş olması yardımıyla kolaylıkla tayin etmek mümkün ise de, ayrıca üst katlara ait fazla sayıda mimari ize maalesef kazılar sırasında rastlanmamıştır¹²².

¹²⁰ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 1.*, s. 164

¹²¹ Taner Tarhan, "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı", *Anadolu Araştırmaları*, S. XVIII, 2005, s. 118.

¹²² Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, s. 12.

2.6. Tuşpa / Van Kalesi

Urartu Devleti'nin gizemli başkenti Tuşpa (Resim 7), Van ilinin yaklaşık 5 km. batısındadır. İ.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Tuşpa isminden ilk kez III. Salmanasar'ın 3. seferinin anlatıldığı Assur yıllıklarında bahsedilmektedir¹²³. Tuşpa adının, Tanrıça Tuşpuea ile bağlantılı olduğu varsayılır ve antik kaynaklarda Thospia, Tosp/Dosp adıyla anılır. Tuşpa'nın başkent olarak kuruluşu, güneydeki ezeli düşman Assur'a ve çetin doğa şartlarına karşı verilen amansız mücadelenin uzun öyküsü, Urartu'nun simgesel övüncüdür. Kent İ.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında krallık yönetimini başlatan I. Sarduri tarafından kurulur. Ayrıca, Van Kalesi Höyüğündeki arkeolojik veriler, kent geçmişinin İ.Ö. 3. binyıllara, İlk Tunç Çağına kadar uzandığını gösterir¹²⁴.

Kademeleşmiş yerleşim sisteminin odak noktasında, başka bir deyişle en üst kademesinde bulunan başkent Tuşpa yukarı kale devletin kuruluş evresi olan İÖ 9. yüzyılın ortalarında Van Gölü'nün güneydoğu kıyısına yakın bir noktada, ovada tek başına yükselen sarp bir kaya kütlesi üzerine kurulmuştu. Kayalığın en yüksek noktasında yer alan iç kale ilk sarayların ve en eski tapınağın kurulduğu yerdir. İç kalede bulunan tapınak iki mekândan oluşmaktadır. Bunlardan biri baş tanrı Haldi'ye, diğeri ise bu kente özgü bir tanrıya adanmıştır. Yukarı kalede iç kale dışında, tören salonu, kutsal alan, depo odaları ve diğer servis alanlarının yer aldığı, toplam 12 mekândan oluşan, yeni saray ve kayaların oyulmasıyla oluşturulan, krallara ait kaya mezarları bulunmaktadır. Kuzey yamaçta, doğal teraslardan yararlanılarak kurulan güçlü bir koruma sistemi kademeli olarak iç kale ve tüm yukarı kaleyi çevrelemektedir¹²⁵.

¹²³ Charles A. Burney, *The Peoples of the Hills*, s. 132.

¹²⁴ Taner Tarhan, "Tuşpa–Van Kalesi", *Arkeoatlas*, S. IV, İstanbul, 2005. s. 126.

¹²⁵ Taner Tarhan, "Tuşpa Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi 1932-1999*, s. 191 – 200, Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 99.

Resim 7. Van Kalesi Genel Görünümü. <http://www.flickr.com/photos/46876578@N05/5160632757/in/photostream/lightbox> (18.08.2011).

Yerleşmelerin bölgesel dağılımında, başkentlerden sonra ikinci kademeyi oluşturan önemli kentlerin çekirdeğini de, başkentlerde olduğu gibi, devlet tarafından ve yönetimde bulunan kral adına inşa edilen anıtsal kaleler oluşturmuştu. Bu kalelerin kurulmasında gerek topografik nitelikler, gerekse de etrafı kalın surlarla çevrilen yukarı kalede yer alan tapınak, saray, erzak depoları, işlikler ve diğer servis yapıları gibi mimari öğeler bakımından başkent Tuşpa'nın bir model oluşturduğu dikkat çekmektedir. Büyük olasılıkla bazıları eyalet merkezi işlevi de gören bu kale kentlerde halkın oturduğu konutlar genellikle yukarı kalenin kurulduğu kayalığın eteklerindeki görece düzlük alanda yer almakta, aşağı kentin çevresi de çoğunlukla bir surla çevrelenmekteydi. Bugüne kadar yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan bu ikinci kademe kale-kentler sayıca oldukça geniş bir gurup oluşturmaktadırlar. Bunlar, günümüzde anılan isimleriyle, Çavuştepe, yukarı Anzaf kalesi, Körzüt Kale, Kef Kalesi, Anzavurtepe, Kayalidere, Altıntepe ve bugün ülke sınırlarımızın dışında bulunan Batsam, Karmir-Blur, Armavir, ve Arinberd'dir¹²⁶. Tüm bu kaleler, C. A. Burney'in de

¹²⁶ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s. 99.

bu bölgede yaptığı çalışmalarda aynı gurup içine dahil edilmiştir. Bu kalıntıların yalnızca stratejik konumunu ve planlamadaki genel anlayışı değil, coğrafi dağılımlarının gerektirdiği savunma ve uygulama hedeflerini de ele almıştır. Burney belli başlı kentlerin kuruluşunda yer alan geleneksel yapı düzeni de açıkça görmüştür: aşağı düzeylerde duvarla çevrilmiş yerleşim alanı, bir tapınak ve saray binalarının bulunduğu kale. Bu tür bir yerleşim düzeni Tuşpa'da açıkça görülür: aşağı kent, kalenin altında kalan kayalığın eteklerine yayılır. Burney bu düzenlemenin daha küçük kalelerde de yinelendiğini gözlemlemiştir¹²⁷.

Kent Van Gölünden 1.625 m. yüksekte olup Urumiye Gölünden 336 m. daha yukarda yer almaktadır. 3.400 ve 5.000 km.'yi bulan alanlarıyla her iki göl de Anadolu-İran bölgesinin en büyük gölleridir. Assurların coğrafi metinlerinde Van Gölü'nden "Nairi'nin Yukarı Denizi", Urumiye Gölü'ndense "Nairi'nin aşağı denizi olarak söz edilir¹²⁸. 1655'de Van'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, bu dev kayalığı, "diz çökmüş deve"ye benzetir. Eosen kalker kayalığın uzunluğu 1,5 km., genişliği 70-80 metredir. Yüksekliği ise 100 metreye ulaşır. Özellikle güneydeki sarp uçurum, bu yönden gelecek tehlikeleri imkânsız kılar. Kuzey yamaçta ise doğal teraslardan da yararlanılarak oluşturulan güçlü savunma sistemleri, eteklerden itibaren, yukarı şehir ve iç kaleyi çevreler. Yukarı Şehir ayrıca, doğu ve batıdan, ana kayaya oyulan sarp iki hendekle, başka bir deyişle iki yapay uçurumla sınırlandırılmıştır. Ovada, kayalığın dibinden kaynayan tatlı su pınarlarına kayalara oyulu basamaklarla ulaşılır¹²⁹.

Van kalesinde görülen Urartu dönemine ait surlar (iç kalenin kuzeyini çevirenler) kesinlikle İspuini'den sonraki devreye aittir. Ancak kalede Sarduri I - İspuini devrine ait surlar ya da bu sur duvarlarına temel ödevi gören sur yuvaları olmalıdır. Madırburç'un ana kaya ile birleştiği noktadan başlayarak, iç kaleye batıdan girişi sağlayan kapının 200 m. yakınına kadar olan arazi ana kayaya oyulmuş sur yatakları ile kaplıdır. Kuzey-batı ve batıda yer alan ve geniş bir alanı çevreleyen bu yataklar ve kaya nişleri bu alanlarda korunması gerekli yapı ya da yapıların varlığına işaret eder. Kalenin batı burnu gerekli olan su kaynaklarına en yakın yerdir. Madırburç'un, kalenin batı ucunda inşa edilmiş olması ve sur yataklarının yayılımı ve çevreledikleri düzgün alan Van kale'sinin batı taraflarının krallığın erken devirlerinde ilk yerleşme yeri olarak seçildiğini gösterir. Bu fikri kuvvetlendiren bir başka kanıt da iç kalenin bir hayli

¹²⁷ Seton Loyd, *Türkiye'nin Tarihi*, s. 112.

¹²⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 25.

¹²⁹ Taner Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi", *Arkeoatlas - IV*, İstanbul, 2005. s. 126.

batısında, kalenin kuzey yamacında “kiklopik yöntemle” yapılmış bir sur duvarının varlığıdır. Bu duvar kalıntısının yakın benzeri Aşağı Anzaf 'in kuzey ve güneyini çeviren sur duvarlarında görülebilir. İspuini'den sonraki yıllarda artan gereksinmeye paralel olarak tepenin orta bölümleri daha fazla kullanılmış olmalıdır. Bu duruma kale içinde yapılan sarnıçlar ve kanallarla kaynaklardan getirilen akan suyun yardımı da olmuştur. Van kalesinin çeşitli yerlerinde fakat özellikle iç kale içinde görülen su kanallarının yakın benzerleri Çavuştepe'de de bulunmuştur¹³⁰.

Urartu mimarisinde şimdiye kadar tarihlenen en eski yapı, başkent Tuşpa'daki “Sardur Kalesi”dir. Lehmann-Haupt, yanlış anlaşılma ile birlikte bu adı buraya vermiştir. Yerli halkın Madırburcu adını verdiği bu yapı, Van kayalarının batı yamaçlarında yer alır. Kıyıda çok uzak olmayan ve yazıta göre Alniunu Kentinden gelen birkaç sıra kyklopik kireç taşından oluşur. 1938'de Lake'nin yaptığı araştırmada saptanan ve daha üst bir döneme ait olduğu sanılan kerpiç üst yapı artık bulunmamaktadır. Sardur Kalesi L biçimlidir. Burada köşe kısmını oluşturan dört köşeli platform bir kule tapınağının temeli olarak değerlendirilmektedir. Fakat hiçbir Urartu tapınağının bu denli kenar konumda bulunmaması ve kule tapınakların olağan adeta bir duvar yatağı gibi platformda negatif iz bırakmaması gereken köşe çıkmalarına ait olmaması, bu kanıyı dayanaksız kılar. Bu duvarın garnizonunun su gereksinimini sağlayan kaynağı koruduğu düşüncesi¹³¹ topografik açıdan ikna edici olmaktan uzaktır. Burada olasılıkla, yukarıdaki kayalıklar üzerine inşa edilmiş kaleye açılan anıtsal bir kapı bulunmaktaydı. Sardur Kalesinin kayalara dayandığı yerde, yukarıdaki yapılarla bağlantıyı sağlamak amacıyla kayalara basamaklar oyulmuştur¹³².

Orta Çağda yapılan yapılar bir yana bakıldığında, geride kalan duvarlardan, Urartu iç kalesinin yaklaşık olarak hatları ve boyutları anlaşılır. Kale yüksek bir iç ve dış duvardan oluşur. Her iki duvar da karakteristik dört köşe kulelere sahiptir. İç duvar 110 X 445 m. boyutlarında, düzgün olmayan dört köşe plandadır. Uzun kenarları kuzey güney doğrultusunda uzanır. Giriş batı tarafında bulunmaktadır. Dış duvar ise 500 m. uzunluğunda 80 m. eninde bir alanı kapsar. Bu şekilde Van kayalarının orta kısmı tamamen müstahkem bir duruma getirilmiştir. Ana kayaya açılmış, bugün de görülebilen 2 derin kesikle, kalenin doğudan ve batıdan korunması amaçlanmıştır (Aynı savunma sistemi Çavuştepe/Sarduruhinili'de de görülebilmektedir). Bu ikinci duvar

¹³⁰ Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", s. 31.

¹³¹ Burney, C., "Urartian Irrigation Works", *AS XXII - 1972*, s. 182.

¹³² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 150.

çevrimi Osmanlı döneminde kayaların batı ucuna kadar uzatılmıştır. Bu duvar kayaların güneyinde yer alan Van kentinin savunmasına hizmet etmiştir¹³³.

İç kalenin kuzey duvarında en az 4 ayrı yapı dönemi gözlenebilir. En üstteki iki dönem, Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait iken alttaki ikisi Urartu Döneminden gelir. Tüm iç kalenin daha sonraki dönemlerdeki hatlarını da belirleyen en alttaki tabaka, blokların büyük boyutları ile yukarıdakilerden ayrılır ve “Sardur Kalesi’nin” yapısına yakın özellik gösterir. Her iki yapıda da büyük kireç taşı bloklar harçsız olarak birbirine bağlanmıştır. İç kalede yazıtların olmamasından ötürü tarihlemeye kesin bir şey söylenememesi yapı benzerlikleri, iç kalenin I. Sradur zamanına tarihlenmesini mümkün kılmaktadır. Kayalık sırtı tahkim etmeksizin, Sarduri’nin kayalığın yamaçlarında “Sardur Kalesi”nin inşasına başlaması pek olası değildir. Ancak Van Kalesi konusunda araştırmalar hala bitmiş değildir; öyle ki, çok önemli bazı sorular hala yanıtızsızdır. Ayrıntıda, “Aşağı Sardur Kalesinin” yukarı iç kaleye hangi mimari ve işlevsel ilişkinin bağladığını bilmemekteyiz. “Sardur Kalesi”nden kayalara doğru uzanan, kayalara oyulmuş bir merdiven yer alır; bu da o noktada önemli bir giriş olduğunu gösterir. Bugünkü durum “Sardur Kalesi”nin, müstahkem kente açılan anıtsal bir kapı olduğunu ve başlangıçta rıhtım olarak hizmet ettiği izlenimini verir.

İç kale dış duvarının inşasının Sarduri zamanındamı gerçekleştiği, yoksa duvar çevriminin bu denli genişletilmesinin onun ardıllarının bir hizmetimi olduğu açık değildir. K. Lake’nin 1939 ve 1940’da yaptığı kazılar, kayaların doğu tarafının da Urartu döneminde tahkimatlı olduğunu göstermiştir. Fakat duvar, kuzey yamacının orta yüksekliğine kadar uzanırken Osmanlı Dönemi savunma kuşağı, kayalık sırtın yukarısında bulunur. Bu noktada eski müstahkem Urartu alanının bir kısmı terk edilmiştir. Urartu tahkimatı, anlaşıldığı kadarıyla doğuda hazine kapısının terasına kadar uzanmış, ancak bunu kapsamamıştır. Hala açık olamayan bir diğer nokta da, söz konusu yapı alanının esas iç kale ile olan ilişkisidir¹³⁴.

Ortadoğu’nun süper gücü olan Assur Krallığı’nın zengin maden yatakları nedeniyle, Urartu Krallığı’nın yerleştiği bölgeye olan ilgisi devam etmekteydi. İ.Ö. 8. yüzyıl ortalarından sonraki bir tarihte Assur kralı Urartu başkenti Tuşpa’ya kadar gelmiş, kenti kuşatmış, ancak ele geçirememiştir. Ülkesine dönerken ovaya bıraktığı yazıtta, Urartu kralını kenti Tuşpa’ya hapsettiğini ve kent kapısı önünde birçok

¹³³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 151.

¹³⁴ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 153.

savaşçısını öldürdüğünü anlatmaktadır. İ.Ö. 8. yüzyılın son çeyreğinde ise Urartu Krallığı güneyden ilerleyen Assur ordusu ile kuzeyden Kafkasya üzerinden gelen Kimmerlerin akınları arasında kaldı, ağır yenilgiler aldı. Bunlardan birinin ardından, İ.Ö. 7. yüzyılın ortalarına doğru Tuşpa'daki yönetim merkezi yine Van Ovasında, eski başkent birkaç km. doğusunda, daha korunaklı bir yer olan Rusahilini'ye (Toprakkale) taşındı eski başkent ise kral mezarlarının, sarayların ve tapınakların yer aldığı kutsal ve önemli bir yerleşim yeri olarak varlığını sürdürmüştür¹³⁵.

¹³⁵ Taner Tarhan, "Van Kalesinin ve Eski Van Şehrinin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön çalışmalar", *II. AST*, İzmir, 1984.182, Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003. s. 91.

ÜÇÜNCÜ ÖLÜM

3. GARNİZON VE KARAKOL NİTELİĞİNDEKİ KÜÇÜK KALELER

Yukarıda değindiğimiz kale–kent niteliğindeki büyük yerleşimlerden, boyut ve tek düze tasar gibi farklı özellikleriyle ayrılan, konaklama istasyonu olarak da kullanılan ve Urartu coğrafyasının hemen her bölgesinde inşa edilen bu ulaşım tesisleri özellikle Bingöl’ün Solhan ilçesinden başlayarak, büyük bir Urartu yönetim merkezi görünümünde olan Harput’a değin yol boyunca sıralanmaktadır. Bunlardan Bingöl’ün 26 km. doğusundaki Zulümtepe ve günümüzde büyük kısmı su altında kalmış Altınova da bulunan Norşuntepe günümüze oldukça iyi durumda kalabilmişlerdir¹³⁶. Tabii ki bu küçük kaleler Akçakale örneğinde olduğu gibi Urartu coğrafyasının en kuzey bölgelerine de yayılmış ve stratejik öneme sahip bir ağ sistemine dönüşmüştür. Bölgeye dağılmış durumda bulunan ve eyalet merkezlerine göre daha küçük boyutlu garnizon niteliğindeki bu yapılar, tarım alanlarını, yolları ve eyalet merkezlerini savunan, birbirleriyle ilişkili olarak inşa edilmiş askeri birimler olarak hizmet vermişlerdir.

3.1. Akçakale Kalesi

Ardahan İli, Çıldır İlçesi'nin 27 km. güneydoğusundaki Akçakale Köyü'nün yaklaşık olarak 500 m. batısında yer alan bir adadadır (Resim 8). Adanın köye yakınlığı nedeniyle adaya geçiş günümüzde doldurularak, ada bir yarımada halini almıştır. Adada ilk bilimsel çalışmayı Kılıç Kökten yapmış ve adadaki bazı yapıların Neolitik işçilik gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca yaptığı araştırma sonucu tespit ettiği keramikler arasında çok kaba, mat siyah renkli çanak parçaları yer almaktadır. Adada ki diğer mimari yapılardan da bahseden Kökten, yaptığı sondaj ile kalkerden yapılmış bir alet bulmuştur. Adada 1995’de Kemalettin Köroğlu daha sonra H. Gündoğdu ve 2001 yılında Alparslan Ceylan tarafından bir yüzey araştırması yapılmıştır. 2004-20005 yılında ise N. Alparslan Ceylan başkanlığında bir ekiple kazı çalışmaları yapılmıştır. Kazı çalışmalarının başlangıç aşamasında Kökten'in “Taşlı Dam” olarak adlandırdığı bölgede çalışmalar yürütülmüş, dört ayrı mekânda kazı çalışmaları ve ardından düzenleme ve temizlik çalışmaları yürütülmüştür. 19.8 m²’lik taş dam tamamen

¹³⁶ Veli Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmaları*, XI, Ankara, 1989, s. 50.

kazılarak temizlenmiş içinde sal bir taşın içinden çıkan tatlı su kaynağı tespit edilmiştir. Ayrıca taş dama girişi sağlayan taş kapılarda ortaya çıkarılmıştır. Adada yapılan incelemelerde adanın Neolitik dönemden itibaren bir sığınak olarak yerleşmelere sahne olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bulunduğu yer bakımından Kaflardan Anadolu'ya açılan geçiş güzergâhında olması bu önemini bir kat daha artırmıştır. Demir Çağı'nda Kimmer ve İskitlerin Anadolu'ya geçişinde de önemli bir merkez olduğu muhakkaktır. Akçakale hakkında Adontz¹³⁷; Urartu yazıtlarında geçen Ukhimeani ülkesinin Çıldır Gölü'nün kuzeyi olabileceğini, Grousset¹³⁸ ve Kırzioğlu¹³⁹ ise Ukhimeani'nin merkezinin Akçakale olduğunu ileri sürmektedirler¹⁴⁰.

Resim 8. Akçakale. Yasin Topaloğlu, “Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri”, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009.

3.2. Aznavur Kalesi:

Patnos ilçe merkezinin 2 km. kuzeybatısındadır. Karakter ve konum itibariyle bu tahkimli yerleşim bir yönetim merkezinden ziyade askeri bir garnizon niteliğindedir.

¹³⁷ Nicholas Adontz *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe* (av. J.C), Paris, 1946.

¹³⁸ Rene Grousset, *Histoire de Arménie des Originis a 1071*, Paris, 1947.

¹³⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Ankara, 1953.

¹⁴⁰ Yasin Topaloğlu, *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009. s. 88.

Yerleşim alçak ve geniş surlarla çevrili kuvvetli bir kale tarafından korunur (Harita 6). Üzerinde bulunduğu kale yaklaşık olarak 270 m. yüksekliğindedir. Yapının en belirleyici özelliği her biri 3.70 m. den 3.90 m. kalınlığa kadar çıkan, alışılmış Urartu tekniği kullanılarak yapılmış olan ve iyi korunmuş sur duvarlarıdır. Bu duvarların dışarıda ve içeride kalan tarafları büyük taşlarla örülmüştür ve bu iki sıranın ortası nispeten daha sert olan taş veya molozla doldurulmuştur. Kuleler sur duvarı boyunca yaklaşık olarak 20 m. aralıklarla ve kareye yakın olarak yapılmışlardır. Kenar uzunlukları 8 ve 80 m. arası uzunlukta olan kulelerin bazıları dikdörtgendir ve dış yüzeyleri düz bir yüzeye sahiptir. Yükseklik olarak sur duvarlarından daha yüksek olduğu tahmin edilen kule yapılarının içi yoğun bir şekilde sert taşlarla doldurulmuştur fakat bazı kulelerde dolgu malzemesi olarak moloz ve toprak da kullanılmıştır. Kalenin herhangi bir yerinde giriş kapısına işaret eden kesin bir kanıt bulunamamıştır. Kalenin tepesinde kaleye ait olduğu düşünülen duvar kalıntıları mevcuttur¹⁴¹.

3.3. Burmageçit Kalesi

Burmageçit ismi son yıllarda duyulan bir Urartu kalesidir. Munzur suyu kıyısında fazla yüksek olmayan Burmageçit kalesi üzerinde 4 tane sarnıç yer almaktadır. Bunlardan birinin kenarına iki küçük kaya çanağı oyulmuştur. Ağzı dikdörtgene yakın bir şekil gösteren bu sarnıç küçük kutsal bir alanın önünde yer alır. Kayalarda yer yer sur temellerinin izleri görülmektedir. Burmageçit köylüleri kalede şimdi su altında kalan kaya odalarından da bahsetmektedirler. Kalenin güneyinde ve oldukça yüksekinde yer alan Burmageçit köyünün 1985 yılındaki yol yapımı sırasında ortaya çıkarılan ve içerisinde miğferlerinde yer aldığı bir grup bronz Urartu eserinin bir kısmı Elazığ Müzesi'nde yer almaktadır¹⁴².

3.4. Ernis-Evditepe Kalesi

Ernis-Evditepe Kalesi ve nekropol alanı, bugünkü modern Van kentinin 80 km. kuzeyinde yer almaktadır. Evditepe'ye en yakın yerleşim merkezi, 1 km. kuzeyde bulunan Muradiye İlçesine bağlı Ernis bucağıdır¹⁴³.

¹⁴¹ Charles A. Burney, - Gordon Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AS X*, 1960, s.194.

¹⁴² Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1994. s. 323

¹⁴³ Oktay Belli-Erkan Konyar, *Kuzey Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması*, İstanbul, 2000. s. 35.

Andezitten oluşan ve fazla yüksek olmayan kayalık tepe üzerinde bulunan kale, kabaca da olsa tepenin doğal biçimine göre kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Kalenin güneybatı ve güneydoğu köşelerindeki taş duvarlar, 1-2 sıra halinde günümüze değin varlığını korumuştur. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzeylerinin kabaca da olsa düzeltildikleri görülmektedir. Ancak taşların köşeleri ve birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Duvar örgüsü bu haliyle Urartu kralı İşpuini (M. Ö. 830-810) tarafından yaptırılan ve erken döneme tarihlenen Aşağı Anzaf ve Zivistan Kalelerinin kyklopik duvarlarıyla benzerlik göstermektedir. Duvarlar arasında dolgu malzemesi olarak kullanılan küçük taşların işlenmediği görülmektedir. Oval ve yuvarlak biçimli bu taşların kuzeydeki yüksek dağlardan Van Gölüne doğru akan dere yataklarından toplandığı anlaşılmaktadır¹⁴⁴.

3.5. Genefik Kalesi

Elazığ'ın 30 km. kadar doğusundaki Genefik Köyünün 5 km. kadar güneyinde, Mastar dağının zirvesine yakın kesimdeki, batısı ve güneyi sarp bir kayalık yükselti üzerine kurulmuştur. 70x40 m. kadar boyutlarındaki kalıntılar Altınova'yı bütünü ile gören bir noktadadır ve kale aynı zamanda Ergani-Maden geçidi üzerinden gelip doğrudan ovaya ulaşan yolu da denetlemektedir¹⁴⁵.

Genefik Kalesi 1986 döneminde Veli Sevin ve ekibi tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında incelenen bir Urartu yerleşmesidir. Bingöl üzerinden gelen Urartu yolunun Fırat Irmağı'nı Palu'da geçtikten sonra, Mastar Dağı'nın kuzey yamaçları boyunca uzanarak Genefik'teki kaleye ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 1986 yılındaki araştırmalar sırasında bu yörede herhangi bir yol kalıntısı saptanamamıştır. Buna karşılık, bugünkü Elazığ - Bingöl karayolunun kuş uçuşu 10 km. kadar güneyindeki, bilim dünyasınca iyi tanınmayan Genefik, kayaya oyulmuş batı etekdeki platformu, sarnıçları ve basamak şeklindeki sur - temel yataklarıyla gerçekten tipik bir Urartu kalesinin hemen hemen tüm özelliklerini taşımaktadır. Surlarından günümüze hiç bir iz kalmamış bulunan bu kalede yüzeyden toplanan seramik malzeme, kuşkulu bir örnek dışında, tümüyle çark yapımıdır¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Oktay Belli-Erkan Konyar, Erkan Konyar, *Kuzey Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması*, s. 40.

¹⁴⁵ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 19.

¹⁴⁶ Veli Sevin, "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", *V. AST. II*, Ankara, 1988, s. 9.

3.6. Harput Kalesi

Elazığ'ın 5 km. kuzeyinde, kuzeybatıya yükselen kayalığın, güneybatısı, güneyi ve doğusu oldukça dik bir uzantı üzerinde yer alır (Resim 9).

Resim 9. Harput Kalesi.

300 X 180 m. kadar boyutlarındaki kalede, sur temel yatakları ve kaya işçiliği, Orta Çağ iskânının daha az olduğu güney kesimde belirgindir. Burada 1.5 ile 3 m. kalınlığındaki sur temel yataklarından başka, özellikle Van / Toprakkale Haldi tapınağındakileri¹⁴⁷ andıran kaya işçiliği Urartu mimarlığının en açık göstergeleridir¹⁴⁸. Urartu kalelerinde pek çok örneği görülen kaya işaretleri burada da bulunmaktadır ve araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmışlardır. Bu kaya işaretleri ile ilgili olarak kült ve tapınım amaçlı dinsel karakterinin yanı sıra atlı araba yapım tekniği ile ilgili olarak kalıp amaçlı kullanıldığı da ileri sürülmektedir¹⁴⁹. Ayrıca ana kayaya oyulan ve bugün ancak yarısı görülebilen Urartu kurban kanı akıtma kanalı, bu kesimin aynı zamanda önemli bir açık hava kült merkezi olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Afif Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, *Anadolu Araştırmaları, IV -V*, 1976-77, s. 19.

¹⁴⁸ Oktay Belli, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, *Anadolu Araştırmaları, XI*, Ankara, 1989, s. 74.

¹⁴⁹ Erkan Konyar, “Anıtsal Kaya İşaretleri, Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler”, *TEBE Haberler* S. 23, İstanbul, 2007

¹⁵⁰ Oktay Belli, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, *Anadolu Araştırmaları, XI*, Ankara, 1989, 74-76

Bölgenin en büyük Urartu kalesi olan Harput'ta yapılan çalışmalarda özellikle kayalığın güney ucundaki kayaya oyulmuş geniş alan üzerinde durularak plana alınmıştır. Günümüze kayaya oyulmuş temel yuvalarından başka hiçbir kalıntının kalmadığı bu kesimin Van/Toprakkale ve Bastam Haldi tapınak alanlarına benzerliği dikkat çekicidir. Kalenin eteklerinde yapılan taramalarda az sayıda olmakla birlikte "Biainili" olarak tanımlanan kırmızı astarlı Urartu seramik parçaları ele geçmiştir.¹⁵¹

3.7. Norşuntepe Kalesi

Resim 10. Norşuntepe.

<http://www.ancientanatolia.com/Pictures/Gallery01/image28.htm> (18.08.2011).

Altınova'nın güneydoğusunda, Elazığ'ın 26 km. güneydoğusunda, Bingöl yönüne uzanan ana yolun biraz iç kısmında ve Alışam Köyünün 3 km. güneyinde yer alır (Resim 10). Denizden yüksekliği 854,50 m. ova düzeyinden 35 m. yüksekliğinde olan höyüğün yamaçları diktir ve çevresi teraslarla çevrilidir. Sadece güney tarafından eğimli güneye doğru uzanan güney terası yer alır. Daha yüksekteki stadele oranla bu teras bir aşağı şehir görünümünü vermektedir¹⁵².

¹⁵¹ Veli, Sevin, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzev Araştırması 1987", VI. AST, Ankara, 1989, s. 461

¹⁵² Harold Hauptmann, *Norsuntepe Kazıları 1970, Keban Projesi*, 1971. s. 103-104.

1969 yılında Keban Projesi çerçevesinde Hauptmann tarafından sürdürülen kazılarda Büyük Teras Güney Alanı çalışmalarında 50 X 40 m.lik bir alanı kaplayan ana yapıyla karşılaşılır. Hafif meyilli arazide kurulan bina, ortasında yer alan koridorla iki bölüme ayrılır. Kuzey ve batıda yer alan kanatlar, “rizalit” vari çıkıntılarla desteklenen, geniş duvarlarla korunmaktadır. Planında görülen bütünlük, intizam ve islenişindeki incelikle normal konutlardan ayrılan topluluk muhakkak ki önemli bir binaya işaret eder. Çevre duvarlarının rizalitli örgüsü Urartu tahkimat binalarıyla paralellik gösterir ki Menua’dan başlayarak kuleyi andıran duvar çıkıntıları Urartu mimarisinin en önemli ögesi haline gelmiştir. Bu alandan ele geçen çanak çömlek M.Ö. VIII-VII. yüzyıllara ait genel gelişimi izler¹⁵³.

Norsuntepe’de tespit edilmiş Urartu Çağı mimari kalıntıları, örneğin tepenin zirvesinde yer alan büyük yapı ile güney terasındaki iki tesis burasının Urartu Krallığı’na ait küçük bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Bu merkezin batı sınır bölgesinde kısa bir süre için önem taşımış olduğu tahmin edilmektedir. Bu Urartu yerleşmesinin ya III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745–727) devrindeki Assur hücumları sonucunda ya da M.Ö. VII. yüzyıl sonlarına doğru vuku bulmuş olan İskit istilası ile tahrip edildiği düşünülmektedir¹⁵⁴.

50 X 40 m. boyutlarında bir alanı kaplayan bu ana yapının 2–2.20 m. kalınlığındaki duvarları, Zulümtepe ve Bahçecik tesislerinde olduğu gibi dıştan belirli aralıklarla yapılan destek çıkıntıları ile kuvvetlendirilmiş, köseleri de rizalitler üzerine oturtulmuştur. Taş temel üzerine kerpiç üst yapı şeklinde inşa edilen dikdörtgen planlı yapı, 1 m. kalınlığında iç duvarlarla bölmelere ayrılmıştır¹⁵⁵.

Büyük teras güneyinde açığa çıkarılan yapı toplulukları Altınova’nın Urartu hâkimiyetine girdiği çağı yansıtır. Palu’da bulunan Menua yazıtında ova adı Supa adı altında geçer ve hükümdar boyunduruğu altında olan bölgeleri sayarak arkeolojik belgeleri doğrular. Palu’nun yanı sıra İzoli, Eğil, Mazgirt, Kaleköy’de bulunan müstahkem mevkiiler Urartu Devleti’nin güneybatı sınırını çizmektedir. Bunlardan başka Harput, Deliktaş, Altınova’nın güneyinde yer alan Koçkale ve Genefik’te de Urartu’ya ait kale kalıntıları mevcuttur. Norsuntepe Orta Demir Çağı mimari topluluğu ise ova üzerinde ele geçen ilk örnektir. Norsuntepe’nin M.Ö. VII. Yüzyıl sonlarından

¹⁵³ Harold Hauptmann, “Norsuntepe Kazıları 1969”, *Keban Projesi, 1969*, Ankara, 1970, s. 78.

¹⁵⁴ Harold Hauptmann, “Norsuntepe Kazıları 1970”, *Keban Projesi*, Ankara, 1972, s. 96-97.

¹⁵⁵ Veli Sevin, “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu”, *Anadolu Araştırmaları*, S. XI, Ankara, 1989. s. 52.

yıkılına kadar, Altınova tarihinde önemli politik bir merkez olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁶

3.8. Palu Kalesi

Modern Palu'nun 1 km. doğusunda, doğusu ve güneyi Fırat tarafından sınırlanan, kuzey doğusu ve kuzeyi oldukça dik kalker bir kayalık üzerinde kurulmuştur (Resim 11). Kale yalnızca Palu - Karakoçan alanını değil aynı zamanda Murat Nehri'nin geçildiği noktayı da denetimi altında bulunduran bir konuma sahiptir. Çünkü Murat doğudan batıya doğru sarp bir vadi içinde akarak uzanmakta ve Palu yakınında genişleyip durgunlaşarak geçiş için elverişli bir duruma gelmektedir.

Resim 11. Palu Kalesi. <http://www.el-aziz.net/img3635.htm> (18.08.2011).

Kalın bir ortaçağ tabakası ve bu döneme ait surlar tarafından tahrip edilen Urartu dönemi kalıntıları da oldukça zengindir. Urartu kaleleri için belirleyici olan sur temel yatakları ve kaya işçiliği daha çok kuzeyde en yüksek kesimde yoğunur. İki adet sarnıç kayalığın kuzeybatı yüzüne yapılmıştır. Bunlardan biri kayalığın tabana yakın bir

¹⁵⁶ Harold Hauptmann, *Norsuntepe Kazıları 1969, Keban Projesi, 1969 (1971)*, s.78.

kesiminde yatay bir tünelle girilen, basamaklarla derinleşen basamaklı tünel, diğeri daha yüksekte, yuvarlak ağızlı dibe doğru genişleyen açık sarnıç türündedir Van ve Çavuştepe benzeri büyük merkezlerde olduğu gibi stadel, burun yaparak alçalan kayalıktan batı yüzde açılan bir hendekle ayrılmıştır¹⁵⁷.

3.9. Panz Kalesi

Van'ın 51 km. kuzeyinde ve Van-Erciş modern karayolunu 1 km. batısında yer alan Panz Kalesi'ne en yakın yerleşim merkezi 400 m. doğuda bulunan Çolpan köyüdür.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve andezitten oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulan kale, Van Gölü'nün de 1 km. doğusunda bulunmaktadır. Kalenin yakın çevresi alüvyondan oluşan çok verimli topraklara sahiptir. Tepenin doğal biçimine göre yerleştirilen kale, kabaca dikdörtgen bir plan göstermektedir. Kalenin Van Gölüne doğru bakan batı kısmı, oldukça sarptır. Bu nedenle bu kısma herhangi bir savunma duvarı yapılmamıştır. Bu mimari anlayış, Nahçıvan ve Doğu Anadolu bölgesinde Son Tunç ve özellikle Erken Demir Çağına ait kalelerde uygulanan yöntemin geleneksel bir uzantısını oluşturmaktadır. Doğu bölümü kalenin savunma yönünden en zayıf olduğu kısımdır. Bu yüzden kalenin doğusu boydan boya güçlü sur duvarlarıyla örülmüştür. Kale duvarlarının çok güçlü bir şekilde yapılan bölümlerinden biri de, güneybatıdadır. Buradaki duvar kalınlıkları 1,70-2,80 m. arasında değişmektedir. Duvarlarda kullanılan iri andezit taşların dış yüzeylerinin kabaca da olsa işlenerek düzeltildiği görülmektedir. Kale duvarlarında, mimari yapılarda ve mezar duvarlarının yapımında kullanılan andezit taşlar, yakın çevrede bulunan zengin andezit yataklarından elde edilmiştir. Sur duvarlarının bazı bölümleri bir sıra bazı bölümleri de 2-3 sıra taş dizisi halinde günümüze değin varlığını korumuştur. Kalenin orta kısmına doğru kuzeybatı bölümü, kalenin en yüksek kısmını oluşturmaktadır. Taştan yapılan duvarların üzerinde yükselen kerpiç duvarların yıkılmasıyla, burası yüksek bir tepeye dönüşmüştür. Buranın kalenin, akropol ya da tapınak kısmı olduğu sanılmaktadır. Erken Demir Çağında kurulan kale Urartu Krallığı döneminde de geliştirilerek güçlendirilmiştir. Bu yüzden kalenin duvarları, iki ayrı sur yapım tekniğini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Kalenin güneydoğu bölümünde Erken Demir Çağına ait sur duvarlarında kullanılan taşların daha

¹⁵⁷ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, s. 15.

büyük ve çok az işlendiği görülmektedir. Taşların birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Ayrıca bu tür duvarlarda duvarları güçlendirmek ve savunmayı kolaylaştırmak amacıyla yapılan Kurtin ve bastionlara rastlanmamaktadır. Bilindiği gibi bu durum, Erken Demir Çağı kalelerinin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Kalenin büyük bir kısmında ise duvarların çok daha özenle işlenmiş taşlardan daha muntazam yapıldığı görülmektedir. Bu surlar üzerinde duvarlara sağlamlık kazandıran ve savunmayı kolaylaştıran kurtinler de bulunmaktadır. Ancak kurtinler eşit aralıklarla yapılmamıştır. Kale duvarlarının çok düzgün ve sağlam olarak yapılan bölümünün Urartu Krallığının erken dönemlerinde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kale duvarlarının 200-250 m. kadar güneyinde kayalıkların düzeltilmesiyle 1,5 m. çapında daire biçimli bir kaya işareti yapılmıştır. Bu tür bir görünüme sahip daire biçimli kaya işaretlerinin benzerleri, Urartu kralı Menua (M.Ö.810-786) tarafından yaptırılan birçok kale ve sulama tesisinin yakınında da görülmektedir. Bu yüzden Panz Kalesinin Erken Demir Çağından hemen sonra Urartu kralı Menua döneminde genişletildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁸.

3.10. Zulümtepe Kalesi

Bingöl'ün 26 m. kadar doğusunda, Bingöl-Muş Devlet karayolunun hemen güneyinde, batı ve güneyden 'bir dere yatağıyla çevrilmiş, alçak bir tepe üzerindeki bu tesis günümüzde Zulümtepe adını taşır. Zulümtepe harabelerinin üzerinde kurulduğu alan, batı ve güney yönlerden dik yamaçlı ve batıdan doğuya doğru giderek alçalan, alçak bir tepe görünümündedir (Resim: 11). Doğu ve kuzeydoğu kesimleri günümüze oldukça iyi durumda kalmış olan Zulümtepe yapısı, dıştan 87x44 m. kadar boyutlarında, dikdörtgen bir tasarı göstermektedir. Güney ve batı duvarları hemen hiç görülmemekle birlikte, esas olarak dört köşesi rizalitli bir yapı olması olasıdır. Kuzeydoğu çevre duvarları üzerinde, 7.50 m. ve 7.80 m. aralıklarla, 2.80x0.7 metrelik destek çıkıntıları görülebilmektedir. Topografik yapıdan yola çıkılarak, bu çıkıntıların tüm kuzey ve güney duvarları boyunca devam ettiği kabul edilebilir. Günümüze sağlam durumda kalabilmiş olan doğu yüz ise daha düzensiz olup, bu kesimin ortaya yakın bölümünde kulemsi bir çıkıntıya yer verilmiştir. Masif teknikte bina edilmiş olan çevre duvarları 3.20 m. kalınlığındadır. Dış yüzeyleri daha iyi işçilikteki iri, dikdörtgen bloklarla

¹⁵⁸ Oktay Belli-Erkan Konyar, *Kuzey Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropolların Araştırılması*, s. 14.

örülmüş olan çevre duvarının iç dolgusunda, düzensiz, kaba taşlar kullanılmıştır. Tesisin içindeki yapılara ait hiç bir duvar izi görülmemekle birlikte, doğudan batıya doğru yükselen üç terasın varlığı açıklıkla belli olmaktadır. Dikdörtgen tasarlı, köşeleri rizalitli ve çevre duvarları destek çıkıntılı bu türde tesislerin Urartu'da pek çok benzeri bulunmaktadır. Kuzeybatı İran'da Kale Gevher ve Uzub Tepe ile Van Bölgesi'nden. Çavuştepe yakınındaki Çermik bu türün en yakın koşutlarını oluştururlar. Hatta tasarı açısından, Elazığ yakınlarındaki Norşuntepe'nin Güney Teras yapısını da aynı küme içinde incelemenin gerekli olduğuna inanıyoruz. Tasarları bu türde olan tesislerin, askeri karakol ya da yollarla ilişkili konaklama merkezleri olabilecekleri düşünülmektedir. Zulümtepe'deki yapının, yukarıda sözünü ettiğimiz antik yol ile olan kopmaz bağı, her iki tesisin aynı dönemde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Böyle olduğu takdirde, Zulümtepe'nin de, yol güvenliğini sağlayıcı, askeri bir karakol ve konaklama merkezi olduğu kabul edilebilir, Çevre duvarının mimari özellikleri ve tasarı yönünden Urartu dönemine bağladığımız bu tesiste yüzeyden topladığımız seramikler de bizi M.Ö. 8. - 7. yüzyıllara götürmektedir¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", *IV. AST*, Ankara, 1987. s. 285.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ORDUNUN EKONOMİK VE POLİTİK İŞLEVİ

Ordu, devletin başlıca gelir kaynağı durumundaki haraç, ganimet ve tutsak elde etmek üzere her yıl düzenli bir şekilde sefere çıkıyordu¹⁶⁰. Urartu krallığı hâkimiyet süresi boyunca madencilik faaliyetleri için maden kaynaklarına, gıda ihtiyacı için hayvan sürülerine ve tarım ürünlerine, tarım faaliyetlerinde gerekli iş gücü için savaş esirlerine ve en önemlisi de ekonomik kalkınma için hayati öneme sahip ticaret yollarına sahip olmak istemiştir. Tabii ki tüm bunları gerçekleştirmesi, nitelikli bir savunma ve ordu sistemiyle mümkün olabilmiştir.

Urartu ekonomisi önem sırasına göre madencilik, hayvancılık ve tarım sütunları üzerinde yükselmekteydi. Doğal olarak Urartu krallarının gereken iktisadi materyalleri karşılamak amacıyla sulama kanalları inşa ettirerek krallığın uzağındaki elverişli sahalarda iktisadi, siyasî ve idarî merkezler oluşturup devletin otoritesini ve egemen olduğu toprakların alanını genişlettikleri görülür. Krallığın yüzyıllar boyunca izlemiş olduğu bu bilinçli ve düzenli politikalar, içinde bir takım amaçlar barındırmaktadır. Kısacası Urartu krallarını yayılmaya iten bazı kımıldatıcı nedenler vardır. Bu nedenlerin başında, ekonomik çıkarlar gelir. Çünkü Urartular için, ülke ekonomisi bakımından gerekli olan hammaddelerin ve tüketim mallarının sağlanması gereği yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu sebeple kralların M.Ö.9. yüzyıldan başlayarak, hemen hemen kesintisiz olarak kuzey ve kuzeydoğuya gerçekleştirdikleri seferlerin en önemli amaçlarından birisinin ekonomik ihtiyaçların karşılanması zorunluluğunun olduğu söylenebilir¹⁶¹.

Urartuların esas etkinlik alanları olan madencilik konusunda ileri bir düzeye erişmiş oldukları da bilinmektedir. Urartulu ustalar, madenleri işleyerek kullanılabilir hale getirecek teknik düzeyi yakalamışlardır. Bunun en somut kanıtı, maden ergitme fırınlarıdır.

Urartu Ülkesi ve çevresi maden yatakları açısından zengindi. Özellikle gümüşü bakır ve demir kaynakları oldukça yeterliydi. Gümüş Gümüşhane yöresinden, bakır Ergani civarından, demir de Van Gölü'nün güneyindeki dağlık yöreden sağlanıyordu. Maden yataklarına yakınlık bu dalın hızla gelişmesine neden olmuştu. Bu bölge demir

¹⁶⁰ Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeoatlas – IV*, İstanbul, 2005. s. 94.

¹⁶¹ Oya San, *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğuya Yayılımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1994, s. 61 – 62.

madenciliğinin ana vatanıdır. Van Gölü Havzasındaki Karagündüz ve Ernis'te Erken Demir Çağına ilişkin mezarlarda armağan olarak çok sayıda demir ziynet eşyası ile törensel silah ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniklerinin ustaca uygulandığı maden esereler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, tunç kemerler, fibulalar, hayvan ve insan heykelcikleri, şamdanlar, tutamakları boğa başlı kazanlar, masalar, tahtlar ve ilerleyen kısımlarda ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz tunç ve demirden miğferler, at koşum takımları ile kılıç, ok ucu, mızrak ucu, vb. gibi silahlar dikkat çekicidir¹⁶².

Madenciliğin sürmesinde hammadde sorunu ilk başlarda doğal olarak akarsuların sürüklediği alüvyonlardan doğal yollarla elde edildiği düşünülen demir cevherleri iken zamanla hammadde sıkıntısı ile yüz yüze kalındı. İşte bu noktada Urartu ordusu bir iktisadi unsur olarak devreye girmiştir. Yapılan seferler, yakınlardaki maden yataklarına yönelme durumu ortaya çıkmıştır. Kral Menua'nın gün geçtikçe artan ülke ekonomisinin ihtiyacını karşılamak için Diauehi ülkesi üzerine seferler düzenlediği görülür. Daha sonra da kral I. Argiştı dönemi sonuna değin kuzeydeki Diauehi krallığı ve bu bölgeye çıkan yollara karşı girişimlerin devam ettiği bilmektedir. Örneğin Argiştı I 'in M.Ö. 785 senesinde Diauehi Krallığı üzerine yapmış olduğu seferin kayıtlarında haraç olarak 41 mina¹⁶³ saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır aldığını belirtmesi, ayrıca her yıl altın, 10.000 mina bakır vergi olarak aldığını bildirmesi kralın bölgedeki madenlere göz diktiğini kanıtlamaktadır¹⁶⁴. Diauehi ülkesine bakıldığında, Doğu Anadolu'nun ikinci zengin demir yatağı olduğu saptanan Divriği-Erzurum-Erzincan bölgelerini kapsadığı anlaşılmaktadır. Burada konu edilen demir yataklarının önemli miktarda bir rezerve sahip olduğu dikkate alınırsa o dönemde madenleriyle ünlü olan bu bölgeyi Urartu'nun tanınması doğal karşılanmalıdır.

Urartu ordusunun iktisadi bir unsur olarak kullanıldığı bir diğer alan ise tarımdır. Zira Urartu kralları yazıtlarında bağ, bahçe ve tarlalar kurduklarından söz ederek tarıma vermiş oldukları önemi vurgulamışlardır. Yine tarım konusunda tarım üretiminin gereği olan su sorununu ise kanallar inşa edilerek çözümlenmeye çalışmışlardır. Böylece kralların hem Urartu bölgesinde hem de Kafkas ötesinde yaygınlaşan sulama sistemlerini sağlayarak tarım için gerekli şartları oluşturabildikleri görülmektedir. Böylece hızla artan Urartu halkı nüfusunun gereksinimlerini karşılayacak, tarımsal üretime olanak tanıyan verimli topraklara zamanla gerek duyulmaya başlanmıştır.

¹⁶² Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 231.

¹⁶³ 1 mina = 336 gram.

¹⁶⁴ Oya San, *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğuya Yayılımı*, s. 61.

Bunun yanında Doğu Anadolu bölgesinde uzun geçen kış mevsimi de ziraati engellediğinden günümüzde olduğu gibi az ürün alınmasına sebep olduğu tahmin edilebilir. Tüm bu gelişmeler, ziraata daha az elverişli olan bölgelerde nüfusunun beslenme sorunuyla karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır. Ayrıca Urartu Krallığı'nın silâhında tutmak zorunda olduğu ordusunun da beslenmesi gerekmektedir. İşte bu sorunun üstesinden gelmek için Urartu ordusu önemli bir işleve sahipti. Bu yargıya uygun olarak Urartu ordusu, kendisinde olmayan veya yetersiz bulunan tarım ürünlerini elde etmek amacıyla yine kral I. Menua döneminden başlamak üzere kuzey ve kuzeydoğusundaki topraklara zaman zaman seferler düzenlemiştir. Tabii bu seferlerde yalnızca tarım ürünü değil, başta at olmak üzere hayvan ve yine Hititlerde gördüğümüz gibi insanlar da ganimet olarak ordunun sefer sonucu ülkeye taşıdığı iktisadi meta olarak bahsedilebilir. Örneğin I. Arğişti'nin "Horhor Yazıtları"ndan ve Van da bulunan diğer yazıtından elde edilen diğer bilgiler ile saltanatının ilk 15 yılındaki askeri eylemlerini içeren yıllıklarına bakıldığında I. Arğişti saltanatının daha ikinci yılında daha kuzey ülkeleri üzerindeki emellerini ortaya koymuştur. Babası Menua'nın, Diauehi ülkesindeki egemenlik uğraşlarının yeterince sonuç vermediğini bilen yeni kral, bu soruna son vermek niyetindedir: "...*argiști şöyle der; Hükmeden yüce tanrı Haldi'ye...(muzaffer olmak için) yalvardım. O yılda ordumu tekrar topladım ve Diauehi ülkesine (ve) Diauehi kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım...*" Urartu kralı yörede yer alan Diauehi kralının önderliğindeki birçok kabileye karşı başarılı savaşlar verdikten sonra kuzeydoğu'ya, yani Gökçe Göl çevresine yönelmiş ve buradaki Uiteruhi ülkesine saldırmıştır. Bu bölgeden elde edilen ganimetin listesi Arğişti'nin seferden ne amaçladığının kanıtı gibidir: "...*19.255 erkek çocuk, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın, toplam 52.675 kişiyi o yıl tutsak aldım.. Bazılarını katlettim, bazılarını canlı olarak götürdüm. 1.104 at ve 35.015 büyük boynuzlu ve 1.829 küçük boynuzlu sığırı (ülkeme) taşıdım. Arğiști der ki; bütün bunları Tanrı Haldi için tek bir yıl içinde başardım*¹⁶⁵." Bu kayıtları uzatmak mümkündür. Urartu kaynakları kralların sefer dönüşü ülkeye getirdiği ganimetleri ayrıntılı biçimde betimlemektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Urartu ordusunun önemli işlevlerinden bir tanesi ve en önemlisi de şüphesiz ki ekonomik anlamda olmuştur.

Yukarıda açıklandığı üzere bir siyasal kurum olarak ordu, ekonomik işlevleri olan bir yapıdır. Onu iktisadi işlevlerinden ayrı düşünmek ve değerlendirmek

¹⁶⁵ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 35.

olanaksızdır. Tıpkı bunun gibi ordunun tamamlayıcı bir diğer boyutu da politik işlevleri yerine getiren bir yapı olmasıdır. Orduyu, iktisat gibi, devletin politikasından da soyutlayarak düşünmek mümkün değildir. “*Ordu, savaşı meslek ve ilke edinmiş bir kurumdur. Savaş ise amacı politik bir sonuca ulaşmaya, yapısı ise yalnızca kendine hizmet eden bir olgudur*”¹⁶⁶.

İlkçağ Anadolu’sundaki Urartu varlığı, daha en baştan Assur’un istila tehdidine karşı kurulmuş bir savunma birliğinden oluştuğundan, politik misyon konusunda daha net bir tavra sahiptir. Çünkü sürekli Assur tehdidi altında bulunan Nairi kabileleri, birleşerek bir devlete dönüşmüş, zaman içerisinde de imparatorluk haline gelerek yaklaşık iki yüzyıl bölgede çok önemli bir politik aktör haline gelmiştir. Bu bakımdan, oluşan Urartu devleti’i sürekli olarak kuzeyde Transkafkasya’ya, güneyde Urumiye gölüne ve batıya doğru bir yayılım çabası içinde görülmektedir. Bu faaliyetlere bir de ordu açısından bakıldığında, Urartu ordusunun ülke için gerekli insan, hayvan ve maden kaynaklarına el koyması, ticaret yollarını denetlemesi gerekiyordu. Bu yaşamsal bir öğeydi. Bunun yanında ordunun politik işlevi, merkezileşen Urartu krallığının sarsılmaz ve bir arada tutucu sembolü olarak var olmaktı. Zira kral İşpuini tarafından tanrı Haldi kültünün kabul edilerek dağ kabilelerinin kaynaştırılma çabası, yayılma siyaseti ile ülkelerin ele geçirilmesi ve buraların halkının sürgün edilmesi ve yine ülkenin bir kale ağı ile örülmesi hep bu merkezi devlet yapılanmasının bir sonucuydu. İlk başlarda yağma seferleri biçiminde görülen askeri hamleler, daha sonra kalıcı fetihler haline gelmişlerdi. Nihayetinde II. Argisti’nin kullandığı “ordu yolu” kavramı, ordunun belli bir politikasını ve bunun rotasını göstermekteydi¹⁶⁷.

Urartu ordusunun maden kaynakları, tutsaklar, tarım ürünleri ve atlara el konması yanında belli stratejik kaleleri denetim altına alması olarak özetlenebilecek hedefleri, Urartuların ulusal birliğini sağlayıcı etkenlerdir. Süreç içerisinde fetihler kalıcı bir hale dönüşmüş, coğrafi yapının gerektirdiği biçimde ülke, kalelerle örülerek bir savunma sistemi kurulmuştur. Kısacası, Urartu ordusu, bir iktisadi işlev yerine getirirken, krallığın politik varlığını da Assur gibi büyük yerleşik bir imparatorlukla ve Kimmerler gibi dinamik savaşçı topluluklarla mücadele ederek ayakta tutmaya çalışmıştır. Özellikle ordunun desteği olmaksızın iç politikada da yer edinmek olası değildi. Örneğin, 715 ya da 714 yılında Kimmerler’e karşı yapılan sefer başarısızlığa

¹⁶⁶ John, Keegan, , *Savaş Sanatı Tarihi*, (Çeviri: Füsün Doruker), İstanbul, 1995. s. 44.

¹⁶⁷ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 113.

uğramış, Urartu birlikleri geri çekilirken çıkan kargaşa, zararı artırmış, çok sayıda vali ve komutan da bu sırada ölmüştür. Hatta kral Rusa'nın akıbeti bilinmediğinden hemen ordugâhta prens Melertua kral ilan edilmiştir. Burası önemlidir. Çünkü ordugâhta hemen yeni bir kral seçilmesi, ordunun politik etkinliğin merkez noktası olması açısından önemli bir kanıttır. İş bununla da kalmamış, Tuşpa'da da askerlerin desteği ile bir darbe olmuş ve iktidar değiştirilmek istenmiştir. Burada, Tuşpa'daki darbe girişiminin nasıl önlendiğini anlatan metinde geçen ; “*Onların tarafında bulunan bir grubu hadım, bir grubu da sakallı olan diğer kişiler de getirildiler. Askerler idam edildiler.*”¹⁶⁸ İfadesi, niçin yalnızca askerlerin idam edildikleri üzerine düşünülürse, ordunun etkinliği ve iktidarı elinde tutmak isteyen hükümdarın bu komploya karışan askerleri idam ettirerek rakibinin askerlerle sağlamaya çalıştığı meşruiyete bir darbe indirilmesi olarak değerlendirilebilir. Kısacası, Urartu ordusu, maden kaynakları, tutsaklar, tarım ürünleri ve atlara el koyma yanında belli stratejik kaleleri denetim altına alarak, Urartuları ulusal birliğini sağlama amacı ile bilinçli bir stratejiyi ve görevi yerine getirmiştir.

4.1. Ordunun Yapısı

İlkçağa bakıldığında tüm ulusların orduları, donanımları ve savaş meydanındaki taktikleri hemen hemen aynıdır. Orduyu farklılaştıran, savaş meydanındaki hareket yeteneği, saldırı gücü ve savunma gücüdür. İlkçağdaki savaşlarda kent kuşatmaları bir kenara bırakılırsa, asıl sonuç meydan savaşlarında alınmaktaydı. Ordunun ana kitlesi olan piyadelerden oluşan birlikler, düşmanın savaş arabalarına ne denli direnip meydana kalabiliyorlarsa, savaşı kazanma olasılığı o kadar yükseliyordu. Çünkü savaş arabalarının bir ordu için en önemli yararı, toplu ve süratli saldırı yapabilme imkânını sunmasıdır. Bu süratli saldırı ile rakip ordunun piyadesi, sarı toz bulutları içinde karşıdan fırtına gibi gelen bu süvari ordusunun kişneyen atları, haykıran insanları ve parıltılı göz kamaştıran arabalardan oluşan bu görüntüsü karşısında kalmanın dehşetine kapılacak, üzerine yağın okları, nallar altında parçalanın insanları görecektir. Dönüp duran bu karmaşanın içinde belki arabalar parçalanacak ama her parçası birini yaralayacak belki atlar mızraklanıp devrilecek ama devrilirken birkaç savaşçıyı da altına alıp ezecektir¹⁶⁹. Böyle bir tablo, eskiçağın savaş meydanlarında savaş arabalarının

¹⁶⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 100.

¹⁶⁹ C. W. Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, İstanbul, 2002.

konumunu, düşman askerleri üzerindeki maddi ve psikolojik etkisini çok iyi ifade etmektedir. Yine Urartuların yazıtlardan öğrenilen ilk askeri başarıları, özellikle savaş arabalarının kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. İşpuini ve Minua'nın Transkafkasyaya karşı gerçekleştirdikleri seferler ve Urumiye gölü güneyindeki bereketli bölgelere yönelik harekâtlar bu bağlamda düşünülmelidir¹⁷⁰.

Urartu ordusu, savaş arabaları, nitelikli süvari ve piyadeden meydana gelmekteydi¹⁷¹. Zira I. İşpuini ve I. Minua dönemi ortak yazıtlarından birinde ordunun sınıfları net bir şekilde görülebilmektedir: “...İşpuini güçlüydü ve Minua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15. 760 piyade (vardı).¹⁷²“

Başkentte Osmanlı Yeniçerilerini andıran daimi bir hassa ordusu vardı. Generallerce yönetilen bu ordu çoğunlukla yabancı diyarlardan sürülerek getirilip savaşçı olarak eğitilen askerlerden meydana geliyordu¹⁷³. “Qurubuti” olarak bilinen ve Assur ordusunda da bulunan bu birliklerin II. Rusa döneminde 5500 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir¹⁷⁴. Krallar bizzat ordularının başında sefere çıktıkları gibi, bazen yönetimi bir başka komutana bırakabiliyordu. Ayrıca her eyalet bir ordu beslemekle yükümlüydü¹⁷⁵.

Urartularda ordu güçleri baştan milis piyade kuvvetlerinden oluştu ise de, fetihlerin genişlemesi ve siyasi yapının merkezi bir devlete dönüşmesi ile tutsaklardan da asker temin edilmeye başlandı. Kral Minua yazıtında şöyle der : “2.113 insan bu yılın (esir sayısı) dir. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini canlı götürdüm. Onlardan erkek olanları orduya aldım¹⁷⁶.” İnsan kaynaklarının yetersizliği İlkçağ Anadolu krallıklarının temel sorunudur. Bu nedenle tutsaklar tarım sektörü bakımından önemli bir öge olduğu gibi ordu bakımından da önemli bir yer tutar. Urartu sisteminde krala haraç veren eyalet beyleri, bağımsız bir irade sergiler ve kraldan emir almazlardı. Bunun istisnası savaştı. Savaşta eyalet beylerinin askerlerinin komutası krala devredilirdi. Temelini süvarilerin oluşturduğu Urartu ordusu döneminin en güçlü ordularından birisini oluşturmaktaydı. Aslında Urartu ordusu gerçek bir ordu kimliğine İşpuini ve Minua'nın reformları ile kavuşmuştur. Ordu, Urartu toplum hiyerarşinde çok önemli bir yere sahipti¹⁷⁷. Surp

¹⁷⁰ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 188.

¹⁷¹ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, Sussex,1984, s. 47.

¹⁷² Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 36.

¹⁷³ Veli Sevin, “Urartu Devleti”, *Arkeoatlas - IV* İstanbul, 2005. s. 94

¹⁷⁴ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 47.

¹⁷⁵ Veli Sevin, “Urartu Devleti”, *Arkeoatlas – IV*, s. 94

¹⁷⁶ Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 62.

¹⁷⁷ Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 163.

Pogos Steli'nde Urartu ordusunun aynı yıl içinde üç ayrı ülkeye sefer yaptığını göz önüne alınırsa bu sav biraz daha somutlaşabilir¹⁷⁸. Urartu Krallar yazıtlarda çıktıkları seferlerin bilançosunu detaylı bir biçimde ortaya koyarlar. Bu durum kralların ordunun başında sefere gitme hassasiyetini göstermektedir. Hatta bozguna uğranılan bir Kimmer çarpışması sırasında Kral Rusa'nın akıbeti bilinemeyince, hemen ordugâhta prens Melartua'nın kral seçilmesi, sefere kumandanlık eden kralın ölmesinin politik sonuçlarına da bir işarettir¹⁷⁹.

4.1.1. Savaş Esnasında Ordu

Yapılanmasını ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz Urartu ordusunun savaş alanındaki faaliyetleri de şüphesiz ki anlaşılması gereken bir konudur. Ancak bu konuya değinmeden önce Urartu savaş anlayışının zaman içindeki gelişimini kısaca özetleyelim. Urartuların ilk zamanları, Assur saldırılarına karşı direnip, bağımsız kalmaya çalıştıkları yani savunma savaşları yaptıkları dönemdir. İkinci adımda ise, topraklarını genişletmek amacıyla askerî seferler düzenledikleri devredir. Bu dönem, saldırı ve ele geçirilmiş bölgelerde egemenliği pekiştirme yöntemlerinin geliştirilme dönemidir. Bu doğrultuda, Urartu ordusunun savaş meydanındaki konumuna bakıldığında, Urartu kaynaklarına dayanarak Urartu ordusunun muharebe usulleri üzerine tahmin yürütmek oldukça zordur. Bu durumda tekrar Assur örneklerine başvurulmak zorunda kalınır. “Assur ordusunun savaş düzeni şöyleydi: İlk nizam savaş arabalarından oluşmaktaydı. Onların hemen arkasında süvariler, sonra da piyadeler bulunmaktaydı. Assur piyadesi, üç sıradan ibaretti. Okçular, kalkancıların arkasında saklanarak önde, yani ikinci sırada veya mızrakçıların arkasında, yani üçüncü sırada bulunuyorlardı. Bu durumda kalkancı ve mızrakçılar okçuların ateş etmesi için eğilmek zorunda kalırlardı. Atlılar düzensiz bir grup halinde hücum etmiştir. Çok dayanıklı bir piyadeye karşı böyle bir saldırı etkisiz kalır, ama paniğe kapılmış bir düşman için çok tehlikeli olurdu. Süvariler genelde ikili olarak savaşmıştır. Bu durumda onlardan biri yay ve ok, diğer ise mızrak ile kalkan kullanmıştır. Assurlular, zafer şansını yükseltmek amacıyla çoğu zaman gece baskınları düzenlemiştir. Assur ordusunun kale muhasarası ve hücum yeteneği çok yüksekti¹⁸⁰.” Yine Assur kayıtlarına bakıldığında, savaş meydanındaki Urartularla ilgili bazı kayıtlara ulaşmak mümkün. Örneğin, Assur

¹⁷⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 80.

¹⁷⁹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 100.

¹⁸⁰ Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 124.

kralı I. Tiglatpileser'in Arzaşkun'u alışı ve Kral Aramu'yu bozguna uğratışı Assur kayıtlarında şöyle anlatılır : “ *Ve Adduri dağlarına sığındı. Onu izledim ve dağlarda görkemli bir savaş sonucu onu yendim. Silahlarımla 3400 savaşçıyı yere serdim.(...) düşmanımın kanı ile tıpkı yün boyar gibi dağları boyadım. Ordugâhlarını elime geçirdim. Bunun üzerine Aramu canını kurtarmak için aşılması güç bir dağa kaçtı. Ben de büyük kuvvetimle onun ülkesini tıpkı vahşi bir boğa gibi yerle bir ettim.*¹⁸¹” Bu metinden anlaşıldığı üzere Urartu ordusu sırtını dağa vererek Assurlulara karşı bir savunma stratejisi izlemeye çalışmış fakat ağır bir hezimetten kendisini kurtaramamıştır. Doğal olarak dağlık Doğu Anadolu coğrafyası Assurluların ilerlemesini önleyen bir unsur olduğu gibi, iyi bir planlamayla aşağıda bahsedilecek bozgun hadisesindeki gibi Urartuların aleyhine de olabiliyordu. Tabii, hep Assur kaynaklarından bahsedildiği için, buradaki yoğun Assur propagandasının etkilerini de göz önünde tutmak gerekir. Urartu ordusu, doğal yapıyı kullanarak strateji geliştiriyordu. Örneğin, Assur ordusu Urartu ülkesinde ilerlerken, Urartu bağlaşığı Andi ve Zikirtu beylerinin elçileri Rusa'ya gelerek şöyle demişlerdi : “ *savaşçılarınızı toplayın, arkadan çevirerek Assur ordusunu yok edelim*¹⁸².” Bunu haber alan Assur kralı Sargon, önce davranarak, Uaşi'de Urartu ordusunu kıstırmış, daha doğrusu Urartulara baskın verip onları gafil avlamıştır. Assur metninde, Urartu ordugâhındaki okçu ve mızraklı (piyade) Urartu askerlerinin Assur ordusuna karşı koyamadıklarını, dar dağ geçitlerinin Urartu askerlerinin cesetleriyle dolduğunu söyler. Öyle ki, bu bozgun sırasında kralı Rusa bile yaşamından endişeye düşerek savaşa arabasını ve savaş atını bırakarak bir kısırak üzerinde savaş meydanından kaçmıştır¹⁸³.

Tabii ki tüm bu yapılanmanın ve askeri hareketin psikolojik bir dayanağı vardı. İşte bu noktada baş tanrı ve aynı zamanda savaş tanrısı Haldi, ordunun bir numaralı önderi ve moral kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urartu metinlerinin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlar Ele geçirilen metinlerin çok büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu göstermektedir. M.Ö. 13. ve 11. yüzyıllar arasında çoğunluğunun Huri kökenli boy ve konfederasyonların oluşturduğu dönemden M.Ö. 9. yüzyılda devlet düzenine geçişte, konfederasyona egemen boyun tanrısı olduğu sanılan Haldi, gittikçe ün kazanan krallığa bağlı feodal bey ve eyalet yöneticileri tarafından da benimsenmiştir.

¹⁸¹ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, s. 152.

¹⁸² Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* C. 1, s. 169.

¹⁸³ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* C. 1., s. 170.

Tanrı Haldi bazen sakallı, bazen sakalsız olarak bir aslan üzerinde ayakta durur biçimde betimlenmiştir. Haldi savaşa çıkan Urartu kralını kutsayan bir savaş tanrısıydı. Urartu Krallarının askeri zaferleri, tanrı Haldi'nin sayesinde kazanılmıştır¹⁸⁴. Haldi tıpkı Tanrı Assur gibi öncelikle bir savaş tanrısıydı. Urartu ordularının başında yürür, düşmanları yener ve onları Urartu kralına diz çöktürdü. Krala iktidar ve yasallık veren de oydu¹⁸⁵. Örneğin Surp Pogos steli ve kopyalarında yer alan ; “ *Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Tanrı Haldi güçlü, tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür*¹⁸⁶.” ifadesi tıpkı bir formül gibi neredeyse tüm Urartu metinlerinde tekrar edilir. Kral Minua dönemine ait bir metini buna örnek olarak verilebilir ; “ *Satiru ülkesi ayaklandı. Haldi silahını çekti. Huradinaku kentini yendi. Gidimaruni kentini yendi. Satiru topraklarını zapt etti. Tarzuanana kentinden Butsu ülkesine ve Malmali ülkesine kadar ilerledi. Aynı yıl Alzi ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi, İspuini oğlu Minua'nın önünden gitti...*¹⁸⁷” Bu metin okunduğunda, tüm bu askeri operasyonları yapanın kral Minua ve ordusu değil de, tek başına Haldi olduğu izlenimine kapılmak mümkündür. Doğal olarak bu ifade biçimi tesadüfen seçilmemiş, Urartu ordusu Tanrı Haldi'nin şahsında sembolleştirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Savaş tanrısı Haldi, Urartu yaşamının her noktasında kendisini göstermekteydi. Devletin hemen her yerinde kendisine steller adanmıştı. Bunlardan başka, kalkan, miğfer, zırh, sadak, şamdan, hatta ok uçları gibi çok sayıda tunç nesne üzerinde Haldi için adak yazısı bulunmaktadır¹⁸⁸. Kısacası Haldi, Urartu devleti ve ordusu ile kaynaşmış ve hatta bunların tanrısal kimlikle idealize edilmiş hali pozisyonundaydı. Gerek savaş öncesi gerekse de savaş sonrası Haldi'ye kurbanlar sunmak geleneği vardı. Ordu için bu önemli bir psikolojik semboldü. Van'ın kuzeydoğusundaki Zimzim Dağı eteklerinde yer alan bir kaya yazıtında, bu kurban töreninin formülü konuyu aydınlatıcı bir açıklıkta yazıya dökülmüştür. “*Tanrı Haldi'ye; 6 oğlak, 17 boğa, 34 koyun, Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun, Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun...*¹⁸⁹” Burada Tanrı Haldi için yapılan tören detaylı bir şekilde yazılmıştır. Öyle ki, Tanrı Haldi'ye, mızrağına, azametine ve ordusuna ayrı ayrı kurban sunulması, bu törenin ne denli önemli bir psikolojik yanı olduğunu anlatmaktadır.

¹⁸⁴ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* C. 1, s. 191.

¹⁸⁵ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 198.

¹⁸⁶ Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 45.

¹⁸⁷ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 59.

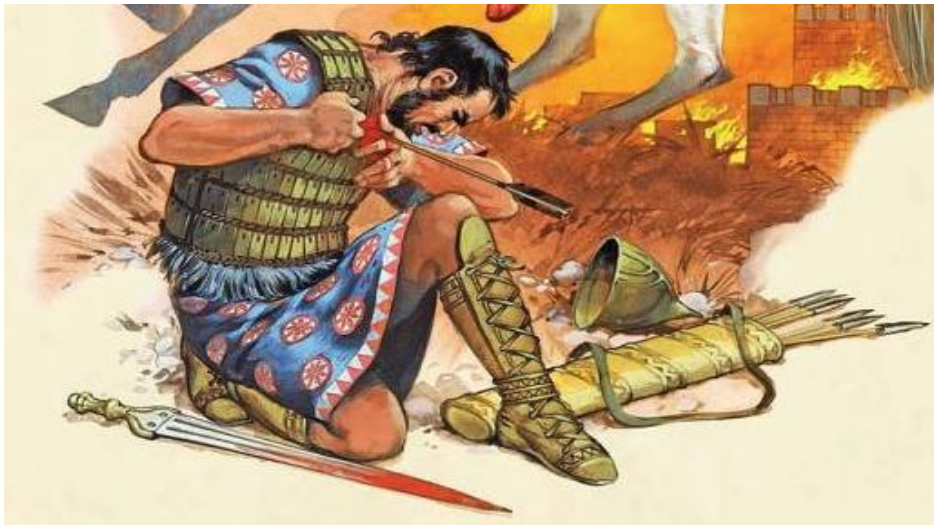
¹⁸⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 198.

¹⁸⁹ Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 45.

4.1.2. Ordunun Sınıfları

4.1.2.1. Piyadeler

Urartu ordusu her ne kadar süvari ve savaş arabalı birlikleri bünyesinde barındırsa da, esas gücü piyadeler oluşturmaktaydı. Ordu, hafif ve ağır silâhlı piyadeden, yani iki gruptan oluşuyordu. Piyadedeki bir savaşçının donanımında mızrak, yay veya sapan bulunurdu. Hareketliğini sağlamak için bu tür askerler diğer savaşçılara nazaran zırh türü unsurlarla daha az donatılmıştır. Ağır silahlı piyadenin donanımı kılıç, mızrak ve kalkandan oluşuyor, vücudu ise metal levhalarla kaplanmış bir tunikle korunuyordu (Resim 12-13). Her iki tür piyade birlikleri yanlarında deriden yapılmış bir tulum taşımıştır¹⁹⁰.

Resim 12. Yaralı Urartu Askeri. Vücundundaki Pullu Zırhlar Askerin Hareket Kabiliyetini Arttırmaktadır. Richard Bodley Scott, Peter Dennis, Nik Gaukroger, James Hamilton, *The Biblical Middle East at the War*, Osprey Publishing, London, 2009, s. 65.

Urartu piyadelerinin sayısal değerini tespit etmeye olanak tanıyacak bazı rakamlar bulunmaktadır. Örneğin Karagündüz Steli'nde Kral İspiuni'nin ordusu anlatılırken 2.704 piyade olduğundan bahsedilir¹⁹¹. Kral I.Argisti dönemi için de 6.600 savaş adamının İrepuni'ye nakledildiğini gösteren bir kaynak da mevcuttur. Bu rakamın Aras'ın kuzeyine sürgün edilen Hitit ve Sophane halklarını anlattığı iddia edilse de, daha çok batıdan kuzeye kaydırılan garnizon birlikleri olma olasılığının güçlülüğü öne sürülür¹⁹². Piyadelere ilişkin en ilginç kayıt II. Sarduri'nin tahta çıkışı ile bilgi veren

¹⁹⁰ Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 120.

¹⁹¹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 50.

¹⁹² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 70.

Surp Pogos Steli'nde bulunur. Zira burada ordunun sayısal dökümü yapılırken 352.011 piyade olduğundan bahsedilir. Kuşkusuz bu çok büyük bir rakamdır. Fakat bunun sefer ganimetlerini de kapsadığı iddia edilirse de, yazıtta sefer yapılan ülkelerin adlarının geçmemesi konuyu karanlıkta bırakmıştır¹⁹³.

Resim 13. Urartu Piyadesi. Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, Tarihsiz s. 186.

4.1.2.2. Süvariler

Urartu ordusunun göz bebeği olan süvariler, mızrak ve kalkan kullanmıştır. Atlı okçuların ise bir bölümü Kimmer paralı askerleri oluşturmaktaydı¹⁹⁴. Urartular iyi at yetiştiren bir ülkedydi. Bu atlar ordunun vurucu gücü olan savaş arabalarında kullanıldığı gibi süvarilerce de kullanılıyordu. Öyle ki, sıkı bir eğitimden geçen süvariler için zaman zaman at yarışları bile düzenlenmekteydi. Böyle bir yarış sırasında kral Minua'nın Urartu dilinde "kartal" anlamına gelen Arsib isimli atı en uzun mesafeye sıçrayarak yarış birinci bitirmişti. Urartularda süvari sınıfı o denli güçlüydü ki, komşuları ve rakipleri olan Assur krallığı kimi atlarını ve seyislerini Urartu ülkesinden getirtmek zorunda kalmıştı¹⁹⁵. II. Sargon kuzeye yaptığı seferler kapsamında M.Ö. 714 yılında,

¹⁹³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 75.

¹⁹⁴ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 186.

¹⁹⁵ Veli Sevin, "Doruktaki Uygarlık Urartu", *National Geographic Dergisi*, İstanbul, 2007, S. 69, s. 70.

atçılığın merkezi olan Subi eyaleti üzerine yürümüştür. Assur ordusu yıllardan beri at yetiştirici ustaların yaşadığı topraklara varır. Uzak sınırlar üzerinde büyük bir kale kenti olan Uşkaia kent ele geçirilerek yıkılır ve Sargon bu yöreyi şöyle tanımlamaktadır:” ...vahşi topraklara özgü olan vahşi atların genç yavrularını yakalayıp, bunları Urartu kralı Rusa'nın ordusu için yetiştiriyorlardı¹⁹⁶. Ayrıca II. Sargon Urartulardan binicilik ve at yetiştiriciliği konusunda etkilenmiş ve yıllıklarında belirtmiştir. Bu atlar genellikle kraliyet birlikleri için yetiştirilirdi. Atlara, sırayı bozmadan ileri manevra yapma, hızlı geri çekilme ve düşmanı aldatma amacıyla yapılan geri manevralar için eğitim verilirdi¹⁹⁷.

“Urartu ordusunun önemli bir bölümü, süvari bölüğü idi. Örneğin kral I. Sarduri'nin ordusunda yaklaşık 10.000 süvari bulunuyordu. Ayrıca I. Rusa döneminden sonra Kimmer ve İskitli süvarilerin ücretli asker olarak Urartu ordusuna alındıkları da bilinmektedir¹⁹⁸. Süvari bölüğü ordunun en hareketli parçasıydı ve muharebenin kaderini belirlemekteydi. Bu sebepten dolayı da Urartu Devleti, çok iyi at kullanan bu göçebe kavimlerin atlı askerlerine ordusunda yer vermiştir.

Süvari bölüğü donatım şekline göre ağır ve hafif süvari olarak iki bölüme ayrılıyordu. Hafif süvarinin teçhizatı ok ile yay, ağırın ise mızrak ve kalkandan, bazen da kılıç ve topuzdan ibaretti¹⁹⁹. Urartu resimlerinde sivri tunç miğferli ve yuvarlak kalkanlı süvariler koşum takımları süslü atlar üzerinde net bir biçimde görülebilir.

4.1.2.3. Atlı Savaş Arabaları

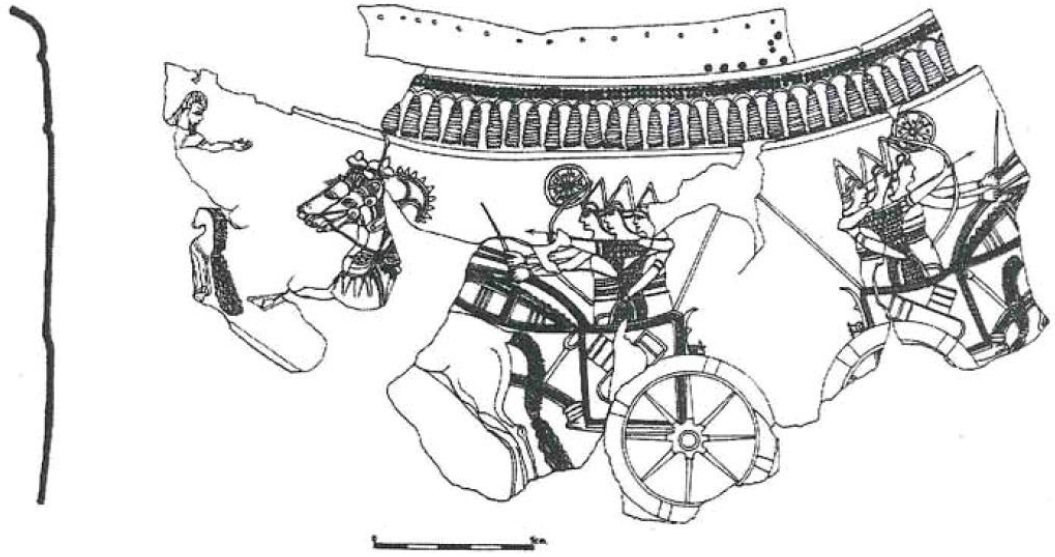
O dönemin tankı niteliğinde olan savaş arabaları teknik olarak, hafifti ve manevra kabiliyeti yüksekti. Araştırmalara ve kazılardan elde edilen verilere göre arabanın gövdesi deri veya bronzdan kaplı ahşap bir kasadan oluşurdu. Bu kasa üzerinde çubuklu ahşap tekerlerin döndüğü geniş bir mil üzerine oturtulmuştu. Gövdenin alt kısmından geçen bir sırığın her iki yanına birer at koşuluyordu.

¹⁹⁶Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 1.*, s. 170

¹⁹⁷Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 47.

¹⁹⁸Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 47.

¹⁹⁹Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 120.

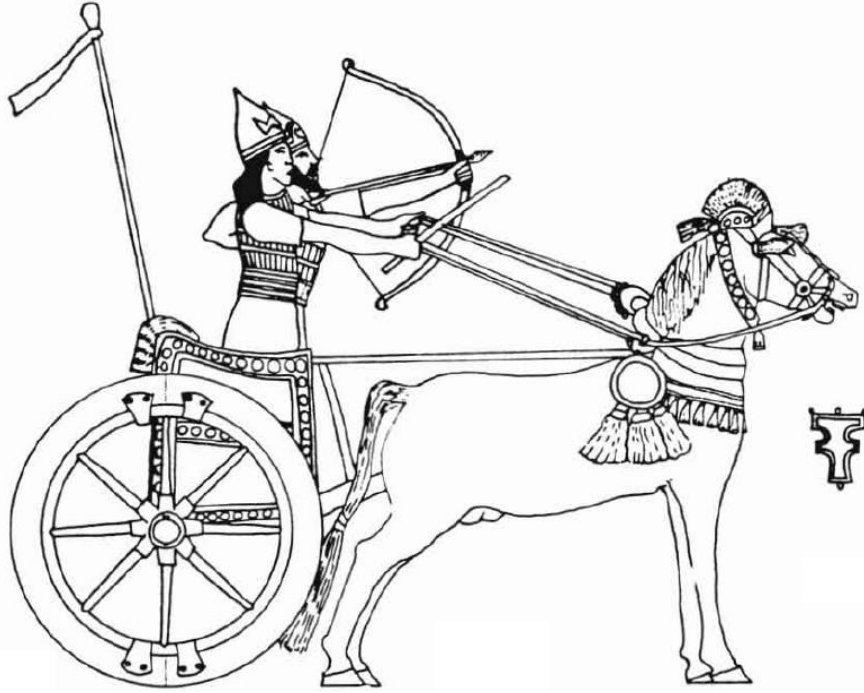
Resim 14. Rafet Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası, *Anadolu Araştırmaları*”, S. XVII-II, Ankara, 2004, s. 70.

Urartu sanatında savaş arabası sahnelerini I. Argiştı plakası, II. Sarduri sadak ve miğferleri ile çok sayıda kemer üzerinde görmekteyiz. Bu dönem içerisindeki savaş arabalarında çoğu kez biri sürücü, biri savaşçı olmak üzere iki kişi bulunur ve törensel yürüyüş içinde savaşa gider pozisyondadırlar. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir disk üzerindeki arabaları, savaş sahnesi içinde görmekteyiz. Bu arabalarda çoğu kez bir sürücü, diğeri ise düşmana ok atan iki asker yer alır. Savaş arabaları (Resim 14) genellikle dönemlerinin özelliklerini yansıtan altı ispitli, küçük tekerleklere ve kasalara sahiptir²⁰⁰. Tüm bu metal eserleri genel olarak değerlendirmek gerekirse; M.Ö. 9. yüzyılın sonları ve M.Ö. 8. yüzyılın erken devrelerine ait Urartu arabaları ile daha sonraki yüzyıllara ait geç dönem arabaları arasında ayırt edici farklar bulunmaktadır. İki atlı erken Urartu arabaları, altı ispitli küçük tekerlekleri, arka bölümleri açık, dar dikdörtgen kasaları ve yanlarındaki uzun tutamaklarıyla dikkat çekicidir²⁰¹. M.Ö. 8. yüzyıl sonlarına doğru ve M.Ö. 7. yüzyılda araba tekerlekleriyle birlikte kasalar büyür

²⁰⁰Rafet Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *Anadolu Araştırmaları*”, S. XVII-II, Ankara, 2004, s. 70.

²⁰¹ÖZGEN, Engin. “The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9.-7. Centuries B. C.” *Anatolica X*, 1983, s. 117, Rivka Merhav, *Chariot and Horse Fittings, Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B. C.* Jerusalem, 1991, s. 53.

ve genelde arabalarda üç kişi bulunur²⁰². Urartu arabalarındaki bu gelişim Assur arabalarıyla paralellik göstermektedir. Araba kasasının arkasında kalkan kullanımı da M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısından beri bilinen erken bir özelliktir²⁰³.

Resim 15. Urartu Savaş arabası. Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 185.

Urartuların yazıtlardan öğrenilen ilk askeri başarıları, özellikle savaş arabalarının kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. İspuini ve Minua'nın Transkafkasyaya karşı gerçekleştirdikleri seferler ve Urumiye gölü güneyindeki bereketli bölgelere yönelik harekâtlar bu bağlamda düşünülmelidir²⁰⁴. Urartularda I.Argiştî döneminde ilk kez ortaya çıkan savaş arabalarının kullanımına örneklerden biri, Urartuların önemli başkomutanlarından Kakkadanu Şarruk'un bir kaynakta ordusundan bahsederken kullandığı : “*Krallar kralı Menua'nın desteğini alan Şarruk, büyük orduyu topladı. Orduyu ayırdı; 'arabalılar' dedi, 'süvariler' dedi, 'piyadeler' dedi... Ve arabalılar oldu, süvariler oldu, piyadeler oldu.*” ifadesidir. Kakkadanu, şiirsel bir anlatımla Urartu ordusundaki savaş arabalarının varlığıyla ilgili şu ifadeleri kullanıyor; “*Üç kişilik*

²⁰²Engin Özgen “The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9.-7. Centuries B. C.” *Anatolica X*, Ankara, 1983, s. 118.

²⁰³Rafet Çavuşoğlu, “Van Müzesi'nden Urartu Savaş sahneli At Göğüslük Parçası, *Anadolu Araştırmaları*”, S. XVII-II, Ankara, 2004, s. 77.

²⁰⁴Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 188.

arabalılar iki kişilik arabalılardan daha güçlü oldu. Atların ağızına tunç, demir ya da kemikten gem vuruldu."²⁰⁵

Düşmana karşı savaş alanında öldürücü darbeyi vuracak olan savaş arabaları birliğiydi. Anadolu tarzı savaş arabalarının üç veya iki kişiyi barındıran hafif ve küçük boyutta olup iki atla çekilebilen kasaları vardır. Urartu topraklarının, Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasının engebeli ve dağlık arazisi üzerinde yer almasına bakarak, burada dört atla çekilen arabalara kıyasla daha küçük kasalı ve daha kolay manevra yapabilme yeteneğine sahip iki atla çekilen arabaların kullanılmasının daha elverişli olduğunu söyleyebiliriz²⁰⁶. Zira (resim 15) de görüldüğü gibi genel olarak Assur tasarımına benzer fakat daha hafif ve dardır. İki mürettebatı olan araba iki at tarafından çekilir. At arabası ve koşum takımları, atların alınlarını koruyan parçalar, boyunluklar, koşum takımlarının bağlantıları ve arabayı kaplayan birçok parça bronzdandır. Yay ve mızrak, bu arabalarda kullanılan sabit silahlardır ve arabalar genellikle soylular veya rütbeli subaylar tarafından kullanılmaktadır. Urartu kabartma mühürlerinde Kral şemsiye benzeri bir gölgelikle farklı özelliklerde birçok savaş arabasında tasvir edilir. Bu arabaların hepsinde de teker 8 adet çubukla desteklenir ve iki yarım daire ağaç parçanın birleşiminden oluşurdu²⁰⁷.

Demir Çağında Anadolu'da kullanılan arabalarının teknik yapısı genel olarak birbirine benzemekle birlikte, kasa, tekerlek, dingil gibi temel aksamaları ve çekiliş, koşumlama ve kontrol etme mekanizmaları, koşum takımları ile süslemeleri olmak üzere işlevsel özellikleri çeşitli devletlere ve ayrıca tarihsel gelişim sürecine göre az da olsa bazı farklılıklar göstermektedir. Standartlaştırılacak olursa M.Ö. 9. yüzyıl Anadolu arabalarının kasası "D" biçimli bir taban planına sahip dikdörtgenimsi kasalardır. Bu doğrultuda, Urartu, savaş arabalarının kasaları küçük ve hafif dikdörtgenimsi yani Anadolu tarzında olup "D" taban planlıdır. Arabalarda kasanın sağ arka tarafında dışarıya meyilli bir mızrak ve kasanın tam ortasında bir kalkan, bunun yanında yan panelde de bir ya da iki tane okluk asılı durmaktadır. Arkada görülen mızrak Urartularda yalnızca resmi törenlerde kullanılmıştır. Çünkü bu mızrak, savaş alanında

²⁰⁵ Rana Cabbar, Atilla Ekşinozlugil, "Anadolu Uygarlıkları ve Kültürleri II", *Focus Dergisi*, İstanbul, 2006, S. 3, s.17.

²⁰⁶ Serhan Gündüz, *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2000, s. 247.

²⁰⁷ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 186.

geriye ok atışında bir engel teşkil ettiğinden yalnızca resmi törenlerde kullanılagelmiştir²⁰⁸.

Savaş arabaları savaş alanının fırtınalı ortamında sadece hızlı ve gösterişli bir araca olarak yer olmayacaktı kuşkusuz. Arabalar her ne kadar düşman piyadesi üzerinde korkutucu bir özelliğe sahipse de, hem piyadeler ve hem de düşmanın savaş arabaları tarafından saldırıya uğrayıp saf dışı bırakılma tehdidi altında hareket etmekteydiler. Bu nedenle manevra kabiliyeti yanında bir güvenlik sistemine de gereksinimleri vardı. Özellikle arabaların canlı kısmı olan hareket verici kaynağı atlar, düşmanın arabayı saf dışı bırakmak için hamle yapacağı zayıf yanını oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda, Urartularda ki at miğferi ise atın sadece başını değil, tüm yüzünü de örtmekle ve sadece gözlerini açıkta bırakmakla savaşlarda daha etkin bir koruma işlevi görmektedir. Bu miğfer, antik çağda Önasya'da bilinen en erken tarihli at miğferi olarak önem taşımaktadır. At giysileri ise Urartular'a ait tek bir araba tasvirinde, Geç Hititler'e ait sadece Sakçagözü araba tasvirinde, Anadolu dışında ise Assur ve Kıbrıs tasvirlerinde de görülmektedir. Dekoratif amaçla kullanıldıkları gibi, tasvirlerde çeşitli motiflerle bezeli görülen bu örtülerin zırhlı bir at elbisesi olabilir ve büyük olasılıkla atları koruyucu bir işlevi vardır²⁰⁹. Urartu savaş arabalarının kendisine özgü bir biçimlenmesi de vardı. Urartu arabaları altı ya da sekiz ispitli orta boy tekerlekler, boyunduruk çiçek, tomurcuk veya kılıç kabzası motifiyle süslenmiş ve bazen de araba arkasında mızrak yer alır. Ekseriyetle iki at tarafından çekilen iki binicili bir arabadır bu. Urartular, koşum biçimlerinde de Assur'u örnek almışlardı. Koşum takımı gem, at boynunu tasma gibi kuşatan kemer ve karın kuşağından ibaretti²¹⁰. Ayrıca koşum takımının diğer önemli bir parçası da çingiraklardır. Masif döküm tekniği ile yapılan bu çingiraklar, Urartu ordusunun vazgeçilmez parçası olan ve savaş arabalarına koşulan atların koşum takımlarında²¹¹ süsleme elemanı olarak kullanılmıştır²¹². Yüzlerce arabadan çıkan çingirak sesinin düşman üzerinde bıraktığı etki ve arabaların konumlarının belirlenmesinde taktiksel bir öneme sahip olması da işlevsel özellikleri olarak düşünülebilir.

²⁰⁸ Serhan Gündüz, *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*, s. 238-239.

²⁰⁹ Serhan Gündüz, *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*, s. 247.

²¹⁰ Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 160.

²¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Sevin, "Urartu ve Assur At Koşum Takımları Üzerine Bir Not", *Anadolu Araştırmaları*, S. VI, 1979, 111-132.

²¹² Oya San, "Some Urartian Bronze Artifacts From Diyarbakır Museum", *Türk Arkeoloji Ve Etnografya Dergisi*, S. 7, Ankara, 2007, s. 32

4.2. Ordunun Donanımı

4.2.1. Kıyafetler ve Koruma Teçhizatları

Urartuların askeri kıyafet ve silahlanması ile ilgili en somut veriler duvar kabartmalarından ve eşyalar üzerindeki resimlerden elde edilebilmektedir. Bu somut verileri destekleyici olarak kaynaklarda geçen ifadeler ve bilhassa silah buluntuları, Urartu askerlerinin donanımı hakkında diğer konulardan daha fazla kıyas yapabilmeye olanağı tanır. Özellikle Balawat Kapısı kabartmaları ve Urartu kemerleri, piyadeler hakkında çok somut bilgiler sunmaktadır.

Askeri donanımın bir parçası olan tunç kemerler üzerinde sık sık işlenen savaş hazırlığı ile av sahneleri, Urartu resim sanatında savaş ve savaşla ilgili gelenek ve göreneklerin yaygınlaşarak her şeye rağmen olduğu dönemi yansıtmaktadır. İşte bu yatay panolara ayrılan kemer parçalarının üzerinde Urartu ordusunu oluşturan savaş arabaları, süvariler, hafif silahlı askerler ile piyadeler savaşa giderken betimlenmiştir. Bu resimlerde görüldüğü gibi, Urartular dizlerine kadar inen etek giymektedirler. Kalçalarının üzerinde ise bu giysiyi sıkan tunçtan yapılan kemer ve kemerin üzerinde bronz pullarla kaplı bir zırh bulunmaktadır. Başlarını koruyan miğferler ise ters koni biçimlidir²¹³

4.2.1.1. Kalkanlar

İnsanlığın savaş alanlarına çıkması ile birlikte kullanılmaya başlanan ve çeşitli malzemelerden yapılan kalkanlar, askerlerin en temel korunma gereci olmuş ve ateşli silahların kullanımına kadar varlığını sürdürmüştür. Dayanıklı ve hafif olarak tasarlanan kalkanlar genellikle metalden, kalın deriden veya tahtadan yapılmışlardır.

Genel olarak Urartu piyade kalkanları (Resim 16) yuvarlak ve dışbükeydir. Dışı bronzla kaplı olan kalkanın arkası, muhtemelen tahta veya kalın deri ile kaplıdır²¹⁴. Kalkanların dış bronz kısımları iç içe geçmiş, dairelerle bölünmüştür ve bu dairelerin içine, köpek başları, aslanlar, grifon ve boğa betimlemeleri işlenmiştir.

²¹³ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* C. 1, s. 204.

²¹⁴ Birçok Urartu kazısında ortaya çıkan koni biçimli tunç veya demir umboların gön gibi yok olabilen malzemelerden yapılan kalkanların ortalarında yer aldığı önerilmiştir. Bu tip kalkanlar da henüz bulunamamıştır. Ancak umboların bazı Assur kabartmalarında gösterildiği gibi böyle kalkanlara ait olduğu bilinmektedir. Bu durumda kullanıldığı malzeme açısından Urartu kalkanlarını, tunçtan ve gönden olmak üzere iki ayrı gurupta toplamak da mümkündür. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 119.

Resim 16. Urartu Kalkanları. Ayla Baş *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008, Resim 10 – 5.

Urartu kalkanlarının sınıflandırılması ve tanımlanmasında kullanılan iki ayrı grup kaynak vardır. Bu kaynaklardan ilki, farklı tarihlere ait olan Assur kabartmaları üzerinde resmedilen Urartu askerlerinin taşıdığı kalkanlardır. Diğer grup ise birçok Urartu kazısında ortaya çıkartılan kalkanların kendileridir. Urartulara ait olduğu önerilen en erken kalkan betimlemeleri, Assur kralı III. Salmanasar'a ait olan Balawat kapısı üzerinde görülür. Assur kralının saltanatının erken yıllarından beri Urartu üzerinde yaptığı seferleri betimleyen kabartmalar üzerinde Urartu askerleri ellerinde küçük ve ortaları kabarık kalkanlar taşırlar. Urartulu askerlerin giydikleri sorguçlu miğfer ve kısa tunik ile küçük kalkanlar, onların Urartu askeri olduğunun simgesidir. Kalkanların ortalarında gözlenen kabarıklıklar, çeşitli Urartu kazılarında ortaya çıkarılan ve yazıtlarda Urartu malı olduğu kesin olan “umbo”lar²¹⁵ olmalıdır Ancak çapları çok küçük olan bu tür kalkanların gerçek örnekleri şimdiye dek ele geçmemiştir²¹⁶.

Urartu kalkanları ile ilgili yapılacak bir sınıflandırma, kazılardan ortaya çıkmış olan gerçek malzemeler ile yapılmak durumundadır. Urartu yayılım sahası içinde yürütülen Altıntepe, Kayalidere, Kramir-Blur, Arin-Berd, Toprakkale ve Ayanis gibi birçok Urartu kalesinde çok sayıda kalkan gün ışığına çıkartılmıştır. Bu kalkanlar dekoratif adak kalkanları ve bezemesiz kalkanlar olarak iki ayrı grupta toplanabilir.

²¹⁵ Umbo: Kalkanların dışa doğru bombe yapan kısmına verilen isim.

²¹⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 117.

Çapları 60 ile 100 cm. arasında değişen adak kalkanları üzerinde bantlar arasında yerleştirilmiş birbirini takip eden boğa ve aslan motifleri vardır. Hayvanlar her zaman simetrik ve kalkanın merkezine doğru yürür durumda resmedilmiştir.

Diğer gurup kalkanlar ise öncekilerle aynı boyut ve formda olmasına rağmen, üzerlerinde bezeme olmayanlardır. Bu tür kalkanların savaşlarda kullanıldığını önermek mümkündür. Ancak Ayanis kazılarında ortaya çıkarılan ve çapları 80 cm. civarında olan birkaç kalkan buldukları payeli salonun payeleri üzerinde büyük tunç çiviler ile asılmaktaydı. Bu nedenle duvarları süsleyen adak kalkanlarının üzerinde bezeme olması da şart değildir. Diğer birçok kalkan gibi Ayanis kalkanlarının içlerinde üç adet tutamak vardır. Tutamaklar iki veya üç perçin ile kalkana tutturulmuştur. Tutamaklardan ikisinin kalkanı taşımak için, diğerinin ise omuza asmak için kullanıldığı önerilmiştir. Ayanis örneklerinde olduğu gibi diğer Urartu kalkanlarının da arka yüzleri kalın bir çuval veya hasır ile kaplanmış olmalıdır²¹⁷.

4.2.1.2. Miğferler

Urartu savunma silahları arasında önemli bir yere sahip olan miğferler, Kellner'in yapmış olduğu sınıflamaya göre: Sivri, tepelikli ve Raupenhelme²¹⁸ tipi miğferler olarak üç ana kısma ayrılır²¹⁹.

Miğferler; döküm ya da tek veya iki parça tunç levhanın dövülmesi ve şekillendirilmesiyle yapılır. Assur Kralı II. Şarrukin, Muşasir Haldi Tapınağı'ndaki ganimetler arasında gümüş miğferlerden de söz eder. Bugüne kadar yalnızca tunç ve demir miğferler bulunmuştur.²²⁰ Demir özellikle M.Ö. 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılda yoğun kullanım bulmuştur. Bu tür miğferler iki parçanın birbirine perçinlenmesi ile elde edilmişlerdir ve üzerlerinde herhangi bir bezeme yoktur. Demir eserlerin birçoğunun paslanmış oluşu, var olan olası bezemeleri de ortadan kaldırmış olabilir²²¹. Urartu kazılarında ortaya çıkarılan birçok miğfer farklı dönemlere ait olmalarına karşın form açısından büyük bir çeşitlilik göstermezler. Birkaç istisnanın dışında Urartu miğferleri konik bir biçime sahiptir (Resim 17). Bazı özel koleksiyonlarda ve müzelerde bulunan ve kaynağı kesin olmayacak şekilde bu müzelere gelen bir iki örnek sorguçlu miğfer

²¹⁷ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 119.

²¹⁸ Tepe kısmı figürlü miğfer tipi.

²¹⁹ Recep Yıldırım, "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2. , S.2. , Elazığ, 1988, s.217

²²⁰ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeoatlas – IV*, Ankara, 2005, s. 107.

²²¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 116.

olarak adlandırılabilir. Assur Kralı III. Salmanasar'a ait Balawat Kapısı üzerinde sorguçlu miğfer giyen Urartu askerlerinin betimlendiği bilinmektedir. Aynı kabartma üzerinde Assurlu askerler konik miğferler giymektedirler. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarındaki Urartu kralı Arame'nin askerlerinin sorguçlu miğferler kullandıklarını düşünmek mümkündür²²². M.Ö. 9. yüzyılın ortalarındaki bir Urartu mızraklı piyadesini göstermektedir. Bu hafif piyade, birçok çeşidi olan sorguçlu bir miğfer giymiştir. Figür x de ise sorgucu metal olan diğer bir örnek görülebilir. Bu metal sorguçlu başlığın genel olarak Urartu sorguçlu miğfer tipinin Karia tipi başlığı etkilediği ve sonrasında Yunan başlıklarına ilham kaynağı olduğu tahmin edilmektedir²²³. Ancak Urartu kazıları bu tipe ait hemen hiçbir örnek vermemiştir. Bu durum Assurlu sanatçının sorguçlu miğferi Urartulu askerlerin simgeleyici bir özelliği olarak da kullanıldığını gösterebilir.

Resim 17. Urartu Miğferleri. Ayla Baş *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008, Resim 22- 42.

²²² Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 116.

²²³ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 187.

Üzerinde yazıt ve betimleme bulunan birçok miğferin adak eşyası olduğu önerilmiştir. Miğfer üzerindeki sahneler genelde iki bölümden oluşur: Miğferin iki yanından çıkarak alın kısmına doğru iç içe yaylar şeklinde uzanan ve uçlarında aslan, boğa, kaz veya ördekbaşları olan motifler ve bu motifler arasına yerleştirilmiş merasim sahneleri. Miğferler üzerinde gözlenen savaş arabası ve süvarilerin yer aldığı savaş sahneleri ve bir veya birkaç kutsal ağacın iki yanında tanrılara tapınma sahneleri, araba veya atla yapılan çeşitli av sahneleri kalkan veya kemerler üzerinde bulunabilen diğer sahnelerden pek farklı değildir. Urartu betim sanatında Urartu betim sanatında gözlenen gelenekselleşmiş bezeme öğeleri büyük bir değişiklik göstermeksizin hemen tüm tunç eserler üzerinde gözlenebilir. Urartu miğferleri üzerinde görülen bir başka bezeme motifi ise genel olarak “şimşek” olduğuna inanılan motiflerdir. Miğferin önünde, sivri tepesinden alın kısmına doğru, ucu hayvan başlı veya hayvan başı olmaksızın uzanan kabartmanın hemen altında uygulanan şimşek motifinin anlamı, fırtına tanrısının simgesi veya hayvan boynuzu olduğu şeklindeki önerilere karşın, bilinmemektedir²²⁴.

4.2.1.3. Zırhlar

Urartu askerlerinin Hititlerde olduğu gibi zırh giydikleri de bilinmektedir. Eldeki kanıtlar Urartuların zırhı Assurlulardan öğrendiğini işaret etmektedir. Assurlulardan alınan zırh, iki biçimde kullanılmıştır. Birincisi pullu zırh, ikincisi ise levhalı zırhtır. Hititlerde Boğazköyde ele geçen 6 cm’lik bronz zırh pullarına karşılık Urartuların Karmir-Blur’da bulunan 3 cm’lik tunç zırh pulları kıyaslama yapmak için somut bize veriler sunmaktadır. Yine Urartu askerleri korunma amacıyla tunçtan yapılmış iki tane simetrik levhadan oluşan omuzluk da kullanmışlardır²²⁵. Resim 12 de de görüldüğü gibi zırhlar hareket kabiliyetini sınırlamaması için pul veya yaprak şekilli parçaların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur²²⁶. Ayrıca tunçtan yapılmış levhaların savaş arabalarının dış kısımlarında ve atların baş kısımlarını korumada da kullandıkları bilinmektedir²²⁷.

²²⁴ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanat*, s. 117.

²²⁵ Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, s. 184.

²²⁶ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 187.

²²⁷ Serhan Gündüz, *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*, s. 247.

4.2.2. Silahlar

Urartuların silahlarından bahsederken, daha önce Urartu askerlerinin kıyafetlerinin detaylarının izlenebildiği Balawat kapısı rölyeflerine başvurmak gerekecektir. Urartu piyadesinin bu rölyefte taşıdığı silahlar şöyle sıralanabilir; Küçük yuvarlak kalkan, kısa bir kılıç, üçgen ya da eşkenar dörtgen şeklinde iri uçlu kısa bir cirit mızrağı ve insan boyunun yarısı uzunluğunda bir yay görülebilir.

Genel olarak Urartu askerlerinin silahlarına baktığımızda uzun kargı, kısa kargı, kılıç, bıçak, hançer, balta, sapan²²⁸, topuz, ok, yay ve sadaktan oluşmaktadır. M.Ö. 9. yüzyılda Urartu ordusunun askeri donatımını oluşturan silahları, Assurlular'dan farklı olup daha çok Huri ve Hititler'in giysi ve silahları ile yakınlık göstermektedir. Ancak M.Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle I. Argiştı (M.Ö. 786 – 764) döneminde Urartu ordusunun askeri donatımını oluşturan silahlar, Assur ordusundan alınarak benimsenmiştir²²⁹.

Urartular maden yönünden oldukça zengindi ve silah üretiminin merkezi durumundaydı. Urartu tasarımının etkisi geniş bir alana yayılmıştı. Bu etki, yakın doğu ve sonrasında Yunanistan'a kadar uzanmıştır. Urartu ürünlerinin yayılmasında ticaretin etkisi olduğu gibi hiç şüphesiz Kimmer ve İskitler'in elde ettikleri savaş ganimetleri ve Assur Devletinin aldığı haraçların büyük etkisi olmuştur²³⁰.

4.2.2.1. Kılıçlar ve Hançerler

Resim 18. İki farklı model Urartu Kılıcı. Hanifi Biber, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, Van, 2005, Resim 57 – 55.

Urartu askerinin temel silahı olan ve Urartuca “sure” denilen kılıç (Resim 18), demir madeninden, demir dövme tekniği ile yapılmış, kabzaları ise ahşap, tunç ve kemik kaplanmıştır. Tümü demirden yapılan silahların kabza kenarlarında ahşap ya da fildişi kakmalar için yuvalar vardır. Örneğin, kral Rusa'nın kült kenti Musasir'in

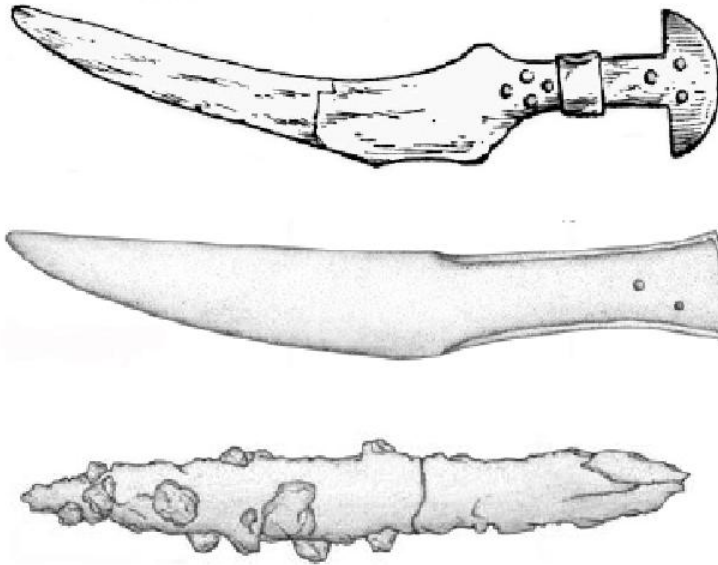
²²⁸ Sapanlar: Piyadelerin kullandığı silahlarla, özel olarak hazırlanan yumruk büyüklüğündeki taşlar uzak mesafelere fırlatılabilmekteydi. Hanifi Biber, “Urartu Silahları”, *Arkeoatlas IV*, 106.

²²⁹ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. 1.*, s. 204.

²³⁰ Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, s. 187.

Assurlularca yağmalanmasından sonra intihar ettiğini öne süren ifadede kılıcın demir olduğu ayrıntısı atlamadan vurgulanmıştır : “*Kendi demir kılıcıyla kalbini tıpkı bir domuz kalbi gibi deldi ve hayatına son verdi*²³¹.” Eldeki veriler doğrultusunda kılıçların demir olması gibi, dövme tekniği ile yapılan Urartu hançerlerinin de, tunçtan yapıldığını belirtmek gerekir²³².

Daha çok tunç kabzalı ve demir namlulu kılıç ve hançerler (Resim 19) daha krallığın ilk yıllarında basit ve sadedir. Sap üzerine tunç kenarların eklenmesi ve zaman zaman gümüş kullanılması görsel olarak daha güzel eserlerin oluşmasını sağlamış, Urartuların el becerilerinin artması ve teknolojik ilerlemeler doğrultusunda bu silahlar da giderek gelişmiştir²³³. Uzmanlık alanlarında iyice kalifiye olan Urartu silah ustaları, ürettikleri silahların sağlamlığı ve estetik kaygılarla giderek farklı uygulamalar denemeye başlamış ve böylelikle daha karmaşık kılıç ve hançerler belirmiştir. Öncelikle yakın muharebe silahı olarak kullanılan kılıç ve hançerlerin kabza yapılarının güçlendirilmesi yoluna gidilmiş ve bu amaçla, yaklaşık 0.5 cm. kalınlığında, 1.0 cm. genişliğindeki tunç levhalar kabzanın her iki yüzüne eklenerek çerçeve oluşturulmuştur²³⁴.

Resim 19. Urartu hançerleri. Rıza Akgün, *Yazılı Ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, Levha LXV.

²³¹ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 108.

²³² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 299.

²³³ Hanifi Biber, “Urartu Silahları”, *Arkeoatlas, IV*, 107.

²³⁴ Hanifi Biber, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005, s. 164.

Urartu kılıçları genel olarak kısa namlulu, uzun namlulu ve eğik namlulu olmak üzere gruplara ayrılabilir. Ancak tümünde ortak özellik gelişmiş bir kabza düzenine sahip olmalarıdır. Bu nedenle de tipolojik sınıflandırma yapılırken, namlu formları değil, hızlı bir gelişime uğradığı anlaşılan kabza düzenlemeleri esas alınmıştır. Yalnızca kabza düzenlemeleri tam olarak tespit edilemeyen ve genişlikleri 6,0 - 6,5 cm. arasında değişen namlu grubu farklı tip olarak değerlendirilmiştir²³⁵.

4.2.2.2. Mızraklar

Sabit kullanımının yanında fırlatmak içinde uygun olan mızraklar en eski tarihlerden yakın tarihe kadar kullanılmış önemli bir silahtır. Gerektiğinde süvari birliklerine karşı da oldukça etkili olan mızraklar uzun sapları sayesinde askerleri güvende hissettiren bir silah olmuştur.

Uzun ve kısa çeşitleri olduğu bilinen²³⁶ mızrak konusundaki tespitler maalesef elde bir mızrak bulgusu olmadığından, yalnızca kabartmalar üzerinden takip edilebilmektedir. Buna örnek verilecek olursa, Balavat kapısı kabartmalarında Urartu piyadesinin ucu yaprak biçimli bir mızrak tutmaktadır. Fakat kuşku götürmeyecek bir gerçeklik olarak, Urartu ordusunun farklı sınıflarının farklı işlevlerine oranla farklı ebatlarda mızrak kullandığı çıkarımında bulunulabilir. Bir tablette, Argisti oğlu Rusa tahta otururken, törende 300 mızraklı adamın olduğundan bahsedilir²³⁷. Ayrıca Urartu ordusunda mızrağın önemi özellikle bir formülasyon şeklinde tekrarlanan tanrı Haldi'nin mızrağı ifadesinden de takip edilebilir. Surp Pogos steli'nde şöyle der: “*Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü, tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür*”²³⁸.

²³⁵ Hanifi Biber, *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, s. 164.

²³⁶ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi C. I.*, s. 204.

²³⁷ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 299.

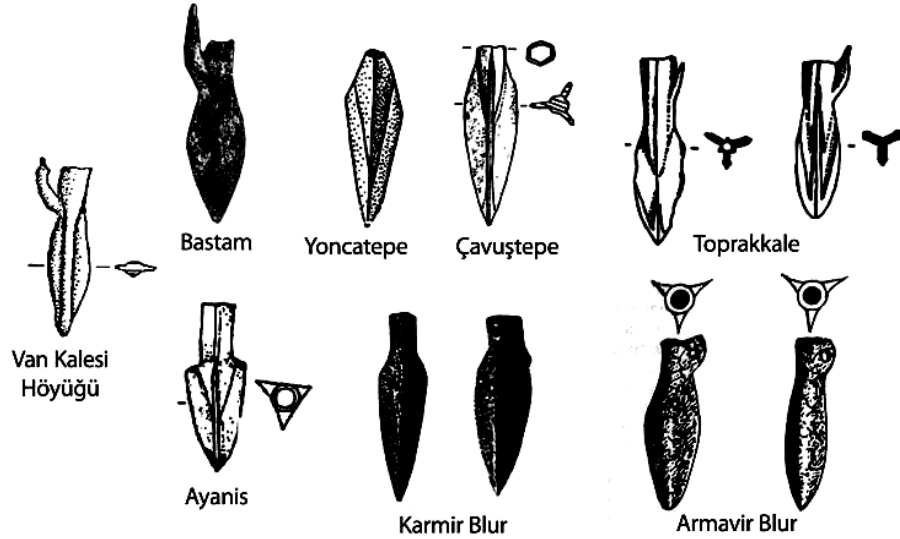
²³⁸ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 45.

4.2.2.3. Ok, Yay ve Sadaklar

Piyade, süvari ve savaş arabalarındaki askerlerin en yaygın kullandığı silahlar ok ve yaydır. Haldi Tapınağından elde edilen ganimetler arasında tunç yaylardan bahsedilmesine karşın Urartu yazıtlarında da sıkça söz edilen, ahşap yaylar yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca demir ve tunçtan yapılmış yüzlerce ok ucu vardır. Dövme tekniğinde yapılan demir ok uçları söğüt yaprağı biçimli bir namlu ile ahşap ahşap veya kamış bir sapa sahiptir. Bazıları sapın gireceği şekilde kovanlı ve mahmuzludur. Demirin yanı sıra tunçtan, üçgen namlulu, çift mahmuzlu ok uçları da görülür. İkinci tür ok uçları daima kalıpta dökülmüştür. Oldukça küçük bu türler iki ya da üç omuzlu ve mahmuzludur. Ahşap veya kamış gövde, uçtaki bir yuvaya oturtulur. Bu türdeki ok uçları (Resim 20) Yakın Doğu'ya Kimmer ve İskitli göçebelere tanıtılır ve geniş bir alanda kullanılırlar. Oklar araba kasaları ya da askerlerin sırtına asılan sadaklar içinde taşınmaktadır. Bazıları içinde ok uçlarıyla birlikte bulunan sadaklar, tek parça tunç levhadan dökme tekniğiyle üretilmişlerdir. Arka kısımları bazen tunç, bazen de deri kaplıdır. Alt kısmı kapalı, üst kısmı açık olan sadakların yan kenarlarından biri üzerinde iki addet askı halkası bulunur²³⁹. Tunç levhaların yaklaşık 70 cm. uzunluğunda ve 10 cm. çapında bir tüp oluşturacak şekilde katlanması ile elde edilen sadakların açık olan bir yüzü deri ile kaplanmıştır. Sadağın alt kısmı bazı örneklerde tunç, bazı örneklerde ise, deri ile kaplanmıştır. İki uça yer alan birer halka yardımıyla sadağa bağlanan bir kayış, sadağın omuzda taşınmasında yardımcı olmuştur. Bazı durumlarda sadağın ağız kenarı boyunca demir bir çubuk kullanılmış ve sadak güçlendirilmiştir. Çeşitli Urartu kazılarında elde edilen buluntular, sadakların genelde aynı formda yapılmış olmalarına karşın adak merasimlerinde ve savaşlarda kullanılmış olduklarını gösterir. Adak eşyası olarak kullanılan birçok sadak üzerinde bantlar halinde çeşitli betimlemeler ve adağın sahibine ait yazılar vardır. Bezemeler genelde atlı veya yaya askerlerin yürüyüşünü ve atlı savaş arabalarının geçişini betimler. Bantlar arasında yer alan zikzak tomurcuk motifleri dizisi, sahneleri birbirinden ayırır²⁴⁰.

²³⁹ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeoatlas, IV*, s. 106.

²⁴⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 121.

Resim 20. İskit Tipi Ok Uçları. Rıza Akgün, *Yazılı Ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, Levha LXV.

4.3. Genel Hatlarıyla Asur, İskit Ve Kimmer Ordularının Yapısı

Urartu ordusunu incelediğimiz çalışmamızda, bölgede hüküm süren diğer güçlü devletlerin ordularını da anlamamız, hem Urartu ordusunu tahlil etmede hem de orduların taktik ve üstünlüklerini anlayabilmede büyük önem taşımaktadır. Şimdi, Urartu ordusunun etkileşimde olduğu ve devamlı bir çekişme yaşadığı bu önemli orduları genel hatlarıyla inceleyelim.

Assur krallarının başarısı ve devletin hızla büyümesi, güçlü bir ordunun varlığıyla mümkündür. Assur Ordusu genellikle başkent ve çevresinde yaşayan köylülerden meydana gelmişti. Ordunun yüksek dereceli komutanları, çekirdek gücü ve silahların depolanması için başkentte inşa edilmiş *Ekal Maşarti*, seferlerin başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Yıllık seferlere, Mezopotamya da yapılan ilk hasattan sonra çıkılırdı²⁴¹. Başlarda diğer yakın doğu devletleriyle benzer olarak ordu savaş için yaz aylarında toplanırdı ve ordunun büyük bölümü köylü sınıfından oluşurdu. Ordu büyük ölçüde tarıma dayalıydı ve köylü elde ettiği ürünün bir bölümünü devlete vermekle yükümlüydü. Mayıs ayında toplanan ürünler Temmuz ayında orduya devredilerek sefer öncesi lojistik destek oluşturulmaktaydı ve bu nedenle seferler tarımsal takvime bağlı

²⁴¹Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, İstanbul, 2008, s. 188.

idi. Tüm bunların yanında savaşta gerekli insan gücünün hızlı bir şekilde toplanması önemli bir diğer gerekliliktir. III. Salmanasar'a kadar böyle devam eden ordu modeli Tiglat Plaser tarafından değiştirilmiştir. Onun en önemli reformu, ordunun karakterini değiştirmek olmuştur. O, mevsime dayalı ve sınırlı alanlarda etkili ordu modeli yerine imparatorluğun her yerinde etkili ve sürekli hazır bir ordu yapılanmasına gitmiştir. İmparatorluğun illerinden sağlanan vergilerin bir yerde toplanması ve anında kullanılabilmesi, ordunun hâkimiyet alanının çok uzak bölgelere kadar genişlemesini sağlamıştır²⁴². Asurluların savaşta bu başarısının önemli sebeplerinden bazıları ekonomisinin gücünden gelmektedir. Ele geçirdiği topraklarda elde ettiği değerli metal, ağaç, canlı hayvan ve insan gücü ordunun varlığını sürdürebilmesi için en büyük gereksinimdir. İşte tüm bu sebeplerle orduyu güçlü tutabilmek için ve sınırlarını genişletmek için kuzeyde bulunan ve Akdeniz'e kadar uzanan ticaret yolları önemliydi. Tarihin birçok evresinde ve günümüzde emperyal güçlerin ihtiyaç duyduğu mali kaynaklara, bölgenin süper gücü olan Asur Devleti tarafından da ihtiyaç duyulması gayet doğaldır.

Asur ordusunun başarısını açıklamada her ne kadar mali kaynaklara hâkimiyet önemli olsa da diğer önemli bir nokta, ideolojik boyutta olmuştur. Asurlular, Tanrı Asur'un dünyayı onun hâkimiyeti altında birleştirmesi görevinin kendilerine verildiğine inanmış ve bu amaç doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu düşünce aynı zamanda ordunun bir amaç uğrunda birleşmesinde çok önemli bir dini dayanak ve moral kaynağı oluşturmuştur²⁴³.

Savaş zamanı orduya, eyalet merkezlerinde hazır bekleyen yardımcı birlikler ve çağırılan yedeklerde katılırdı. Asur Ordusu, savaş esirlerinden bir bölümünü de eğiterek asimile eder ve kadrolarına eklerdi. III. Salmaneser'in Karkar Savaşıyla ilgili istisna bir kaydıdan anlaşıldığına göre, asker sayısı 120 bine kadar çıkabilmekteydi. Askerlerin büyük bölümü piyade olmakla birlikte, Assur kabartmalarındaki savaş sahnelerinden 9. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş süvari sınıfının²⁴⁴ da oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Temel silahlar ok, yay, kalkan, kılıç ve mızraktan oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra

²⁴² Mark Healy, *The Ancient Assyrians*, Oxford, 1999, s. 8

²⁴³ Mark Healy, *The Ancient Assyrians*, Oxford, 1999, s. 20.

²⁴⁴ Süvari birlikleri ilk olarak 9. yüzyılda Tukulti Ninurta dönemine ait duvar kabartmalarında resmedilmiştir. Bu dönemdeki tasvirlerde, bir at üzerinde sürücü ve okçu betimlenmektedir. Tiglat Plaser dönemi kabartmalarda ise okçu süvariler tek olarak betimlenmiştir. Mark Healy, *The Ancient Assyrians*, Oxford, 1999, s. 20.

Assurlular kale kapılarını kırmak için tekerlekli ağır koçbaşı ya da surları yıkmak için koçbaşına benzer ağır silahlar da geliştirmişlerdi²⁴⁵.

Asur Ordusunun saldırı gücünün en önemli ve etkili bölümünü atlı savaş arabaları oluşturuyordu (resim 21). Urartu savaş arabalarıyla paralel bir şekilde Asur savaş arabaları da değişim geçirmiştir. Geç imparatorluğun 300 yılı aşkın süresinde savaş arabaları 2 veya 3 atın çektiği iki mürettebattan, 4 atın çektiği ve 4 mürettebatı bulunan arabalara dönüşmüştür. Daha hafif yapıdaki ilk savaş arabaları, keşif, sevkiyat gibi alanlarda da kullanılmıştır. Gelişmiş savaş arabası modeli daha geniş olmakla birlikte okçuların ve çeşitli ağır silahların eklendiği bir ölüm makinesine dönüşmüştür. Tüm bu artı özelliklerine rağmen dört atın çektiği savaş arabaları sadece açık savaş düzeninde ve düz arazilerde başarılı olabilmıştır. Urartu ordusunun engebeli arazi için tasarladığı hafif ve daha dar olan modeli karşısında fazla etkili olamamıştır²⁴⁶.

Resim 21. Sargon Dönemi (M.Ö. 714) Atlı Asur Okçusu. <http://thelosttreasurechest.wordpress.com/2011/05/15/historical-warrior-illustration-series-part-x/assyrian-horse-archers-of-the-time-s/> (28.10.2011)

²⁴⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, s. 188.

²⁴⁶ Mark Healy, *The Ancient Assyrians*, Oxford, 1999, s. 20.

Yıllıklar ve savaşların başarı sahnelerini resmeden kabartmalar, Assur ordusunun teslim olmayan düşmana karşı uyguladığı acımasız cezalandırma yöntemleri konusunda çok açık bilgiler verir. Bu tür belgelerde, yüz binlerce kişinin sürgün edilmesi, binlerce kişinin kılıçtan geçirilmesi, derilerinin yüzülmesi, kazıklara oturtulması gibi dehşet verici cezalandırma yöntemleri (resim 22) sıralanır²⁴⁷.

Assur ordusu, ülke topraklarının yapısına benzer, fazla engebeli olmayan bölgelerdeki savaşlarda daha başarılı bir tablo çizer. Bu başarıda, coğrafyayı tanımaları ve başta tekerlekli savaş arabaları olmak üzere savaş araç gereçlerini rahat kullanabilmeleri büyük rol oynamaktaydı. Oysa Toroslarda, Doğu Anadolu yaylasında veya Güney Mezopotamya'daki bataklık alanlarda düzenli orduların ilerlemesi zordu ve ağır silahları kullanmak da olanaksızdı. Bu nedenle uzun ve yorucu seferler yapan bütün Orta ve Yeni Assur kralları, iddialarının tersine coğrafi bakımdan farklı olan Doğu Anadolu bölgesini denetim altına almayı başaramamışlardır²⁴⁸. Bu bölgeye egemen olan Urartu, Assur ile yan yana ve zaman zaman da onunla rekabete giren bir güç olarak yaşamayı başarmıştır²⁴⁹.

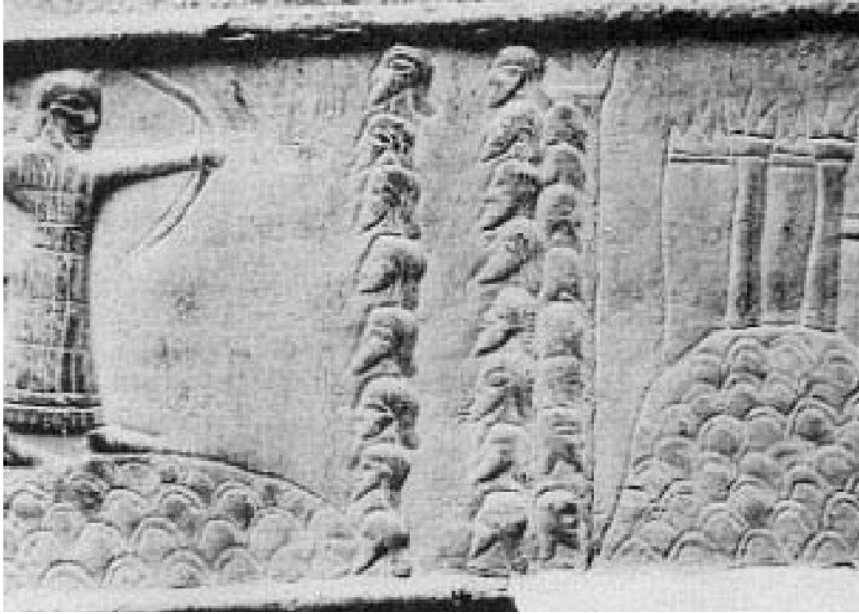
Bozkır kültürünün hayat tarzı ve toplumun yapısı, askeri bir yaşantıyı ve sürekli savaşa hazır olmayı gerektiriyordu. Bunun temel nedeni göçebelere hayvancılığa dayalı ekonomilerini sürdürebilmek için, sürekli yeni otlaklar için başka gruplarla sık sık çarpışmak zorunda kalmalarıydı. Ayrıca hayvanlarını yağmacılardan ve yabani hayvanlardan korumak hayati önem taşıyordu. Bu nedenle bozkır göçebelere gelişmiş bir silah teknolojisine ve savaş stratejilerine sahiptiler.

Savaşlara da göçebe kavimlerin en büyük üstünlükleri askeri kuvvetlerinin süvarilerden oluşmasıdır. Hızlı ve geliştirdikleri teknikler ile kontrol edilebilmesi kolay atlar üstünde, yine kendi geliştirdikleri ok teknolojileri ile başarılı ve uzun mesafeli atış yapabilmeleri düşmanlarını korkutan özellikler olmuştur. Savaş stratejileri de düşmanlarının işini zorlayan başka bir unsurdur, İskitlerin savaş stratejileri büyük ordularla açık alanda karşılaşmamak üzere kurulu idi. Özellikle İskitler tarafından uygu-

²⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Erika Belibtreu, "Grisly Assyrian Record of Torture and Death", *Biblical Archaeology Society*, University of Massachusetts, 2002.

²⁴⁸ Her ne kadar tam başarı sağlayamasalar da Asur ordusunun gelişim sürecinde İranlılar önemli bir etken olmuştur. Asurların Zagros'un dağlık coğrafyasına olan hâkimiyetleri sırasında ordunun tüm sınıflarının Med ve Pers ordusu ile olan etkileşimi, Asurluların, Urartu üzerinde büyük bir etki yaratmalarını mümkün kılmıştır. Mark Healy, *The Ancient Assyrians*, Oxford, 1999, s. 20.

²⁴⁹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, İstanbul, 2008, s. 188.

Resim 22. Asur Ordusunun Katlettiği Urartu Askerleri. Erika Belibtreu, “Grisly Assyrian Record of Torture and Death”, Biblical Archaeology Society, 1991, s. 6.

lanan açık alan savaş taktiği (bozkır taktiği), aynı anda, farklı yerlerden küçük süvari müfrezeleriyle düşmana hücum etmekten ibaretti. İlk saldırılardan sonra, İskit atlıları, düşman ordusunu memleketlerinin iç kısımlarına çekmek amacıyla kaçarlardı. Zira düşmanı iç kesimlerde kuşatmak ve tahrip etmek kolaydı²⁵⁰. Göçebe kavimlere karşı büyük devletlerin orduları genellikle bu ve benzeri taktiklerden dolayı başarısız oluyordu, yoksa Kimmerler ve İskitler karşılaştıkları Urartu, Phryg, Lydia ve Asur gibi dönemlerinin süper güçlerinin ordularında bulunandan çok daha az sayıda savaşçıya sahip olmalıydılar. Ancak büyük ordularla karşılaşmak yerine, sınırlı ve savunmaya yönelik birliklere sahip kentlere ani saldırılar yaparak, karşılaştıkları devletleri askeri ve ekonomik yönden yavaş yavaş zayıflatmışlardır²⁵¹.

Kimmerler Tabal ülkesine bağlı paralı asker olarak çalışmış olmaları da muhtemeldir çünkü gerek Kimmerler, gerekse de İskitlerin savaş stratejilerinde büyük devletlerin ordularıyla direk karşılaşmaktansa, devletlere bağlı kentleri tahrip ederek ve yağmalayarak yavaş yavaş zayıflattıkları stratejisini izledikleri görülür. Kimmer ve İskitlerin daha sonraları Asur, Perslere ve Greklere paralı asker olarak çalıştıkları bilinmektedir. Bu durum göz önüne alınırsa Kimmerler’in kralları Dugdamme

²⁵⁰ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 71.

²⁵¹ Timur Demir, *Anadolu’da Kimmer-İskit iz ve etkiler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 66

yönetiminde, Tabal ülkesine paralı asker olarak çalışmış olabilecekleri ihtimali ortaya çıkar²⁵².

İskit Ordusunun büyük bölümü, atlıların meydana getirdiği süvari sınıfından oluşmaktaydı (Resim 23). Süvari sınıfı, İskit askeri organizasyonunun ana kolu idi. İskit atlıları daha sonraki Sarmatlar gibi, eyer kullanıyorlardı. Bu eyer, Grekler ve Romalılar eyer kullanmadıkları için, İskitlere batılı süvari sınıfı üzerinde kesin bir avantaj sağlamıştı. İskitler'in üzengileri olup olmadığı şüphelidir²⁵³.

Resim 23. İskit Süvarisi Betimlemesi. Nigel Stillman, Nigel Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, Sussex,1984, s. 65.

²⁵²Timur Demir, *Anadolu'da Kimmer-İskit iz ve etkiler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 25.

²⁵³ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 63.

İskit ve Kimmerlerin kullanmış olduğu silahlar genel olarak aynıydı ve bunlardan en karakteristik olanı yay idi. Söz konusu yay, hemen daima at sırtında kullanmaya elverişli olup, çift kavisli idi. Bu yaylar aşağı yukarı 77 cm. uzunluğunda idiler. Aşağı yukarı yaylarla aynı uzunlukta olan okların uçları taştan, kemikten, demirden veya çok yaygın bir şekilde olduğu gibi bronzdan yapılmışlardı²⁵⁴. Bunun yanında kılıç, uzun hançerler, mızrak, hafif kalkan ve baltalar da bu göçebelerin kullandığı diğer silahlardandı. İskitler, yukarıda bahsettiğimiz silahlar dışında, çoğu kez ortasında bir hayvan figürü bulunan oval ya da yuvarlak kalkanlar da taşımışlardır²⁵⁵.

Herodotos, Sakarın hançerleri olduğunu söyler. O, İskit kılıcını “ainskes” diye isimlendirir. Herodotos bu kelimeyi, Pers kılıcı için de kullanır ve bu oldukça kısa bir silahtır. Uzun kılıçlara ise “zipos” adı verilir. En uzun kamalar 55 cm. den daha uzun değildir. Bunların yanında İskitlerin diğer bir karakteristik silahları olan ve “sagaris” adı verilen baltalardan söz eder, fakat kazılarda bu baltalardan nadiren ele geçmiştir²⁵⁶.

²⁵⁴ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 69.

²⁵⁵ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005, s. 70.

²⁵⁶ İskitlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. s. 201-224.

SONUÇ

Urartu Krallığı'ndan, günümüze ulaşan kalıntıların büyük bir bölümünü askeri mimari, yani kaleler oluşturmuştur. Urartu askeri mimarisini, büyük oranda krallığın ana yerleşim alanında ve egemenlik altına alınan topraklarda inşa ettikleri çeşitli büyüklükteki ve plandaki kaleler meydana getirmiştir. Urartu egemenlik sınırları içindeki bu kaleler farklı bölgelerde, farklı amaçlar doğrultusunda yapılmıştır. Bu çalışmamızda da ayrıntılı bir şekilde görüldüğü gibi Urartu Kaleleri'nin belirli Bir standardının olmadığı bölgenin durumuna göre inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Askeri amaçlar dışında özellikleri bulunan bu kaleler bir üs olmanın yanı sıra çevresinde yaşayan halkın gerektiğinde sığınacağı bir sığınak, asker ve yöneticilerin yaşadığı bir ev ve Urartu'nun bölgedeki gücünü temsil eden bir idare merkezi olma özelliğini de taşımıştır.

Doğu Anadolu sert iklim koşulları, deprem, toprak yapısı ve bölgesel malzeme ile Assur tehdidi Urartu mimarisinin şekillenmesinde temel faktörler olmuştur. Katı mimari çizgileri olmayan Urartu mimarisinin ihtiyaca yönelik devamlı bir arayış içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Topografik ve coğrafi konumları göz önüne alınarak Urartu Kalelerini, Yönetim Merkezi, Savunma, Sığınma ve Garnizonlar olmak üzere dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Armavir Blur, Anzaf gibi yönetim merkezlerinde de görüldüğü gibi yönetim merkezlerinin standart bir planı bulunmamaktadır.

Savunma kalelerini de ulaşım noktalarını kontrol altında tutanlar, su yapılarının güvenliğini sağlayanlar gözetleme amaçlı yapılanlar ve haberleşme işlevi taşıyanlar olmak üzere kendi aralarında dörde ayırmak mümkündür. Garnizonlar ise yalnızca askeri amaçlara hizmet etmektedirler. Güvenliği sağlamak için bazen tek bazen çift sıra surla sahiptir. Sığınma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunan ve bir tehlike anında halkın sığınabileceği şekilde yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Tüm bu savunma teşkilatı Urartular tarafından coğrafi şartlara mükemmel bir şekilde uygulanmış, yollar, sulama kanalları ve güçlü bir ekonomiyle desteklenerek, Anadolu topraklarında yaklaşık olarak 300 yıl egemenlik süren görkemli bir uygarlığı ayakta tutmayı başarmıştır.

Urartu Krallığı düşmanlarına karşı başarılı olabilmek için, güçlü bir şekilde egemenliğini sürdürmek zorundaydı. Bu nedenle fetihler yoluyla topraklarını genişletmesine, hammadde ve köle kol emeğine gereksinim duyduğundan, sömürgeci bir yayılma hareketi yavaş yavaş başladı. Çünkü o devirlerde devletin ve yönetici tabakanın varlık edinmelerini sağlayan, bir refah kaynağı olan savaş, sürekli ve yasal bir faaliyetti. Hatta Urartu Krallığının, siyasal durumunun güçlendirilmesinde, büyük topraklar üzerindeki iktisadi birliğin sağlanmasında, geniş halk topluluklarını bir tek merkezi yönetim altında toplayabilmesinde, bunlar üzerinde yetki ve egemenliğini sürdürebilmesinde hiçbir zaman vazgeçemeyeceği en büyük ekonomik kaynakların başında savaş ganimetleri ve toprak gelmekteydi ve bu da güçlü bir orduyla mümkün olmuştur²⁵⁷.

²⁵⁷ Oktay Belli, “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme, *Anadolu Araştırmaları*”, S. VI, Ankara, 1979, s. 54.

BİBLİYOGRAFYA

- ATALAY, İbrahim–Kenan Mortan; *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul, 2003.
- AKTÜRE, Sevgi; *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.
- AKGÜN, Rıza, G.; *Yazılı Ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı’nın Yıkılış Süreci*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- BAŞ, Ayla; *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008.
- BELİBTREU, Erika; “Grisly Assyrian Record of Torture and Death”, *Biblical Archaeology Society*, University of Massachusetts, 2002.
- BELLİ, Oktay-Hüseyin Turoğlu; “*Urartuların Arazinin Coğrafi özelliklerinden Faydalanma Yöntemleri*”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Bitlis, 2006. 58-67.
- BELLİ, Oktay; “1992 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı – 1*”, Ankara, 1992. s. 441-468.
- BELLİ, Oktay; “1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı – 1*”, Ankara, 1995, s. 379-410.
- BELLİ, Oktay; “1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı – 1*”, Ankara, 1998, s. 543-570
- BELLİ, Oktay., “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrılar*”ı, İstanbul, 1998.
- BELLİ Oktay; "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1982, s. 139-208
- BELLİ Oktay-Erkan Konyar; *Kuzey Doğu Anadolu’da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropolların Araştırılması*, İstanbul, 2000.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya işaretleri, *Anadolu Araştırmaları*”, S. XI, 1989, s. 65 – 88.
- BELLİ, Oktay; “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme”; *Anadolu Araştırmaları*, S. VI, 1979, s. 45-95.
- BİBER, Hanifi; *Urartu Silahları*, Arkeo-Atlas, 4, Ankara, 2005.
- BİBER, Hanifi; *Urartu Silahları: Kılıç, Hançer ve Bıçaklar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005.

- BURNEY, Charles; "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, S. VII, Ankara, 1957, s. 37-53.
- BURNEY, Charles; "Urartian Irrigation Works", *Anatolian Studies*, S. XXII, 1972. s. 179 - 186.
- BURNEY, Charles-Gordon R. J. Lawson; "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies*, S. X, 1960, s. 177-196.
- BURNEY, Charles; *The Peoples of the Hills*, London, 1971.
- CABBAR, Rana-Atilla Ekşinozlugil; "Anadolu Uygarlıkları ve Kültürleri II", *Focus Dergisi*, 2006, S. 3, s.17.
- CERAM, C.W.; *Tanrıların Vatanı Anadolu*, (Çev: Esra Davutoğlu), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.
- CEYLAN, Alparslan; *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet; "Van Müzesi'nden Urartu Savaş sahneli At Göğüslük Parçası", *Anadolu Araştırmaları*, S. XVII-II, 2004, s. 67-77.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; "Yeni Urartu kazılarına doğru", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler, T.T.K. cilt 1, Ankara, 1994. s. 279-286.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan-Haluk Sağlamtimur; "Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları", *XX. KST - I*, Ankara, 1998, s. 543-570.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir, 1984.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S. II, İstanbul, 1983.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, S. IV-V, 1977, s. 235-251.
- DEMİR, Timur; *Anadolu'da Kimmer-İskit iz ve etkileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- ERZEN, Afif; 1978, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978.

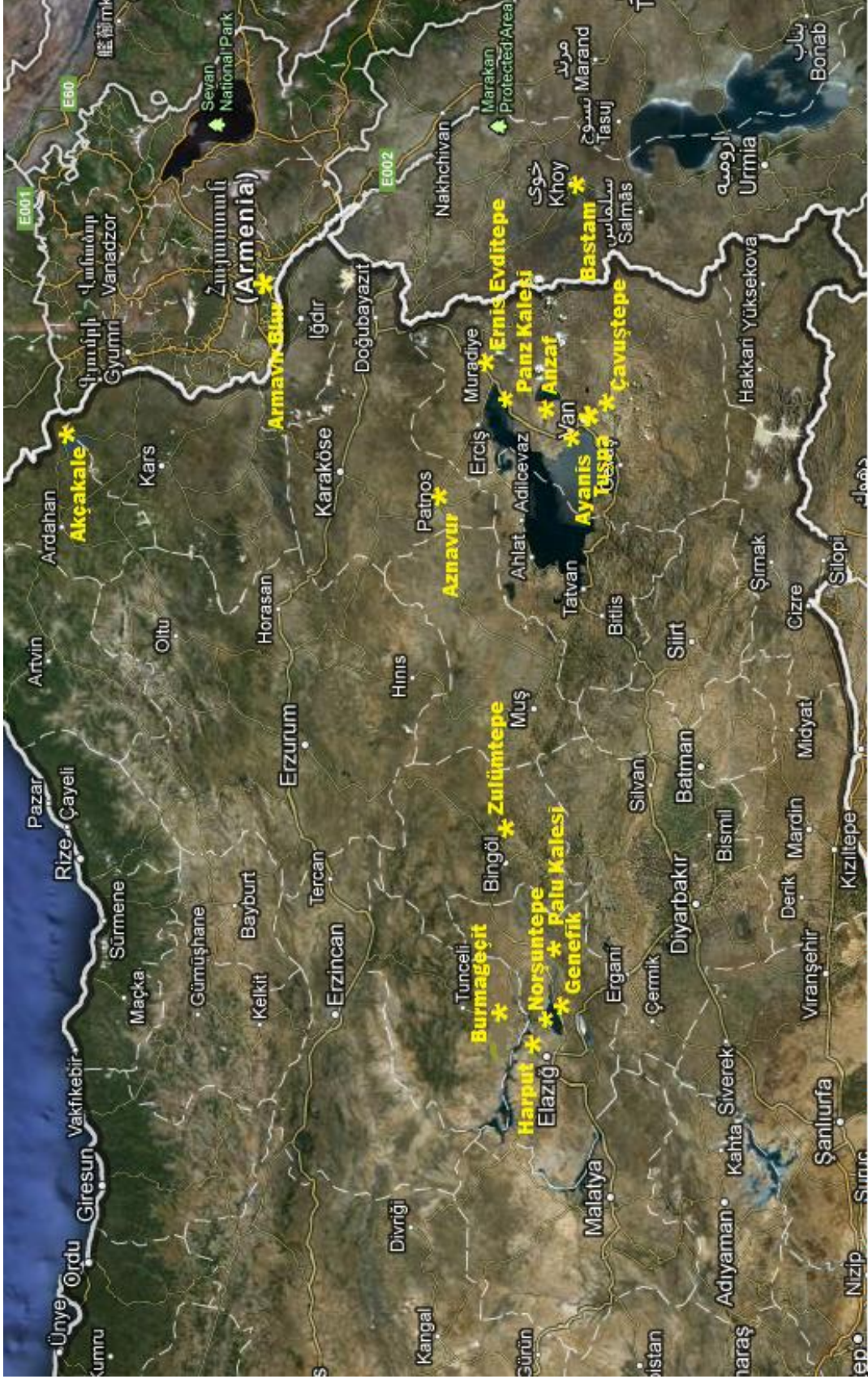
- ERİNÇ, Sırrı; *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- FORBES, Thomas, B., *Urartian Architecture*, Oxford, 1983.
- GROUSSET, Rene; *Histoire de Arménie des Origines à 1071*, Paris, 1947.
- GWENDOLYN, Leick; *Historical Dictionaries of Mesopotamia*, The Scarecrow Press Inc. Lanham, Maryland, and Oxford, 2003.
- HAUPMANN, Harold; *Norsuntepe Kazıları 1969, Keban Projesi*, 1969 (1971), 71–80.
- HAUPMANN, Harold; *Norsuntepe Kazıları 1970, Keban Projesi*, 1971, 103–111.
- HAUPMANN, Harold; *Norsuntepe Kazıları 1970, Keban Projesi*, 1972, 88–101.
- HEALY, Mark; *The Ancient Assyrians*, Osprey Publishing Ltd., Oxford, 1999.
- KEEGAN, John; *Savaş Sanatı Tarihi*, (çeviri: Füsün Doruker) Bilgin Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- HERODOTOS; *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; *Kars Tarihi*, Ankara, 1953.
- KINAL, Firuzan; *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991.
- KLEISS, Wolfram; “Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century, B.C.”, *American Journal of Archaeology*, 1980, S. 84, s. 299 – 304.
- KONYAR, Erkan; “Anıtsal Kaya İşaretleri, Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler”, *TEBE Haberler* 23, İstanbul, 2007.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1996.
- KÖROĞLU, Kemalettin; “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması, XIV. AST - I”, 1997, Ankara, s. 369-393.
- KÖROĞLU, Kemalettin; “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması, XVI. XIV. AST - I”, 1999, Ankara, s. 143-159.
- KÖROĞLU, Kemalettin; “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten LXIV*, Ankara, 2000.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul, 2008.
- KURT, Mehmet; *Yeni Assur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, 2009.

- ÖZGEN, Engin; “The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9.-7. Centuries B. C.” *Anatolica X*, 1983, s. 111-132.
- PAYNE, Margaret; *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul 2006.
- PIOTROVSKI, Boris; *Urartu*, Geneva, 1969.
- SALTUK, Secda; *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.
- SALVİNİ, Mirjo; *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul, 2006.
- SAN, Oya; *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğuya Yayılımı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1994.
- SAN, Oya; *Some Urartian Bronze Artifacts From Diyarbakır Museum*, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, S. 7, Ankara, 2007, 21-34.
- SCOTT, Richard Bodley- Peter Dennis- Nik Gaukroger- James Hamilton; *The Biblical Middle East at the War*, London, 2009.
- GÜNDÜZ, Serhan; *M.Ö. I. Binin İlk Yarısında Anadolu Tasvir Sanatında Arabalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2000.
- SEVİN, Veli; “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985, IV. AST”, Ankara, 1987, s. 279–300.
- SEVİN, Veli; “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1987, VI. AST”, Ankara, 1989, s. 451-500.
- SEVİN, Veli; “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986, V. AST II”, Ankara, 1988, s. 1–44.
- SEVİN, Veli; *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003.
- SEVİN, Veli; “Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu, *Anadolu Araştırmaları*, S. XI, 1989, s. 47-63.
- SEVİN, Veli, “Doruktaki Uygarlık Urartu”, *National Geographic Dergisi*, S. 69, Ankara, 2007.
- SEVİN, Veli; “Urartu ve Assur At Koşum Takımları Üzerine Bir Not”, *Anadolu Araştırmaları*, S. VI, 1979, s. 111-132.
- STILLMAN, Nigel; TALLİS, Nigel, *Armies of the Ancient Near East, 3,000 BC to 539 BC*, Sussex, 1984.
- LLOYD, Seton; *Türkiye'nin Tarihi*, Ankara, 2003.

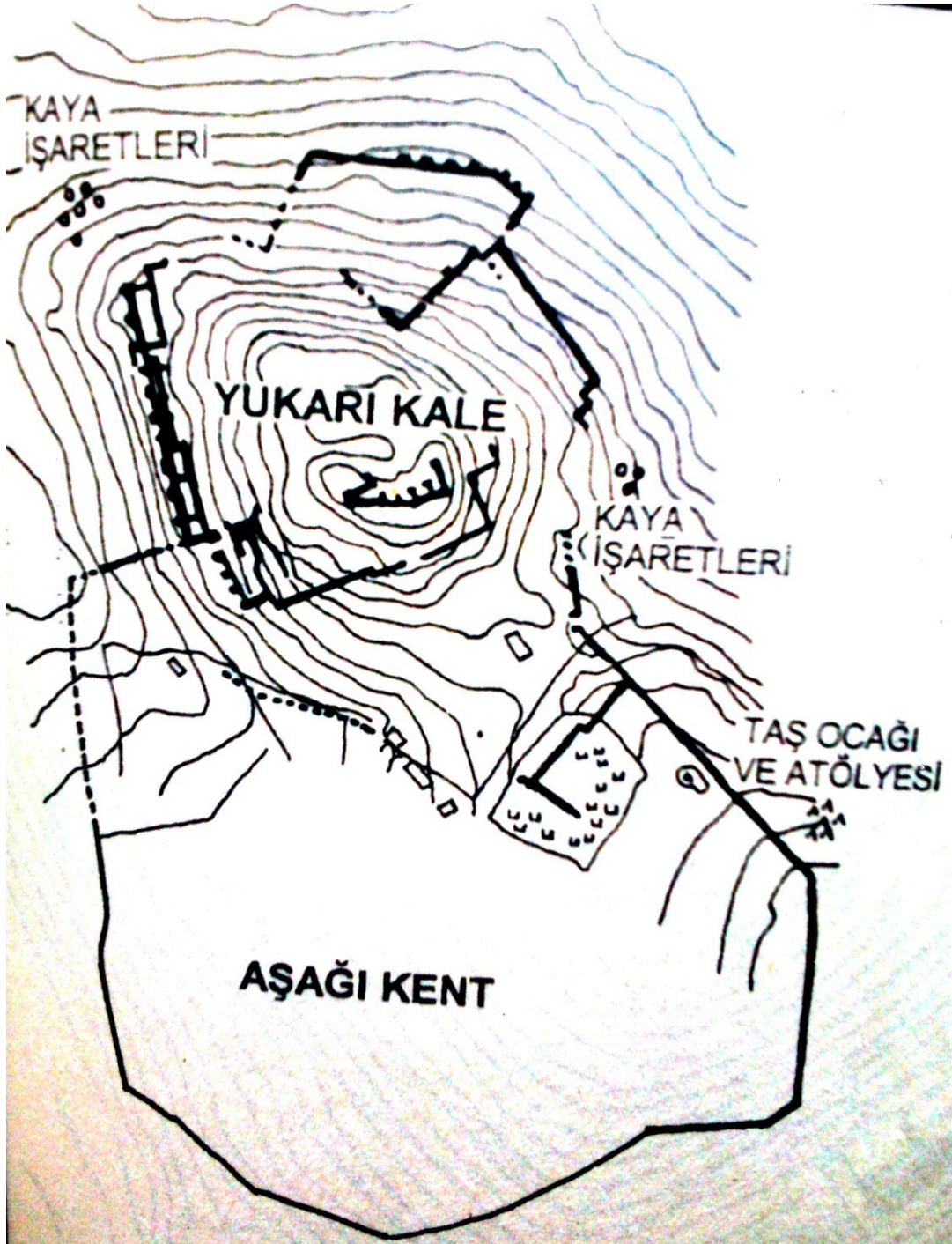
- MERHAV, Rivka; “*Chariot and Horse Fittings, Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B. C.*” Jerusalem, 1991, s. 52-63.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 2009.
- MEMİŞ, Ekrem; *İskitlerin Tarihi*, Konya, 2005.
- TARHAN, Taner; *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978.
- TARHAN, Taner–Veli Sevin; “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları – I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler”, *Anadolu Araştırmaları, S. IV-V*”, 1976-1977, Ankara,
- TARHAN, Taner; “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”, *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları S. VIII*, İstanbul, 1982, s. 69 - 114.
- TARHAN, M. Taner; “Van Kalesinin ve Eski Van Şehrinin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön çalışmalar”, *II. AST*, İzmir, 1984. s. 179 – 203.
- TARHAN, Taner; *Tuşpa – Van Kalesi*, Arkeoatlas - IV, İstanbul, 2005. s. 126 - 131.
- TARHAN, Taner; “*Tuşpa Van Kalesi Demirçığ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar*”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), Ankara, 2000.
- TARHAN, Taner; “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *Türk Tarih Kongresi, 9*, 1986, s. 285–301.
- TARHAN, Taner; “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, *Anadolu Araştırmaları, S. XVIII*, 2005, s. 115-136.
- TOPALOĞLU, Yasin; *Kuzeydoğu Anadolu’da Urartu’nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009
- VAN LOON, Maurtis; *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966.
- YERMUKHAMEDOVA, Aizhan; *Urartu Devlerinin Siyasi ve Askeri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- YILDIRIM, Recep; *Uygurluk Tarihine Giriş*, Ankara, 2004.
- YILDIRIM, Recep, *Urartu’nun Batı Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994

- YILDIRIM, Recep; "Burmageçit Urartu Miğferleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi, C. 2. , S. 2.*, Elazığ, 1988, s.217
- ZİMANSKY, Paul, E.; *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985.
- ZİMANSKY, Paul, E.; *Ancient Ararat, A Handbook of Urartian Studies*, Caravan Books, New York, 1998.

HARİTALAR

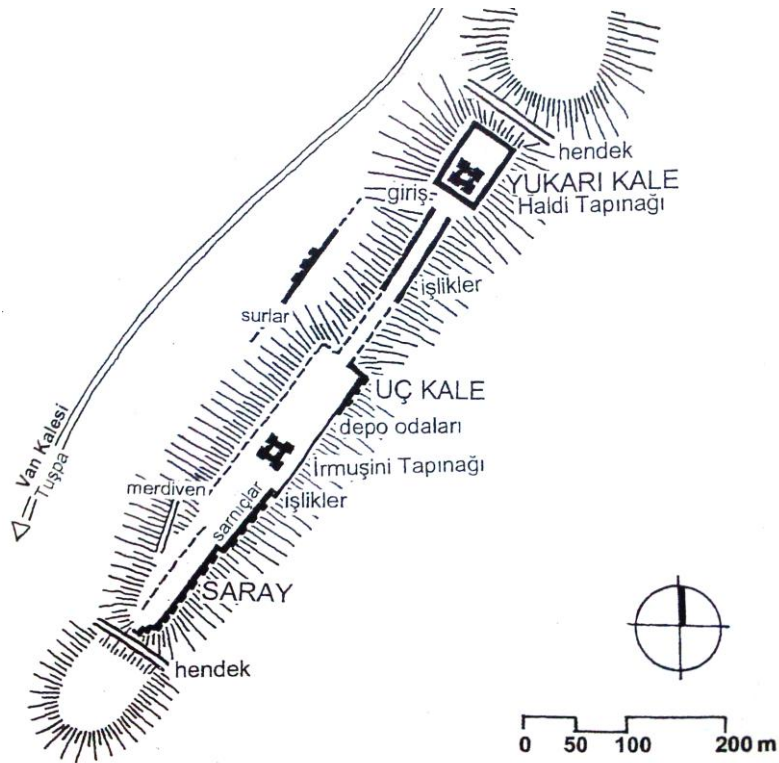
Harita 1. Tez Dahilinde İşlenmiş Olan Önemli Urartu Kaleleri. Google Haritalar.

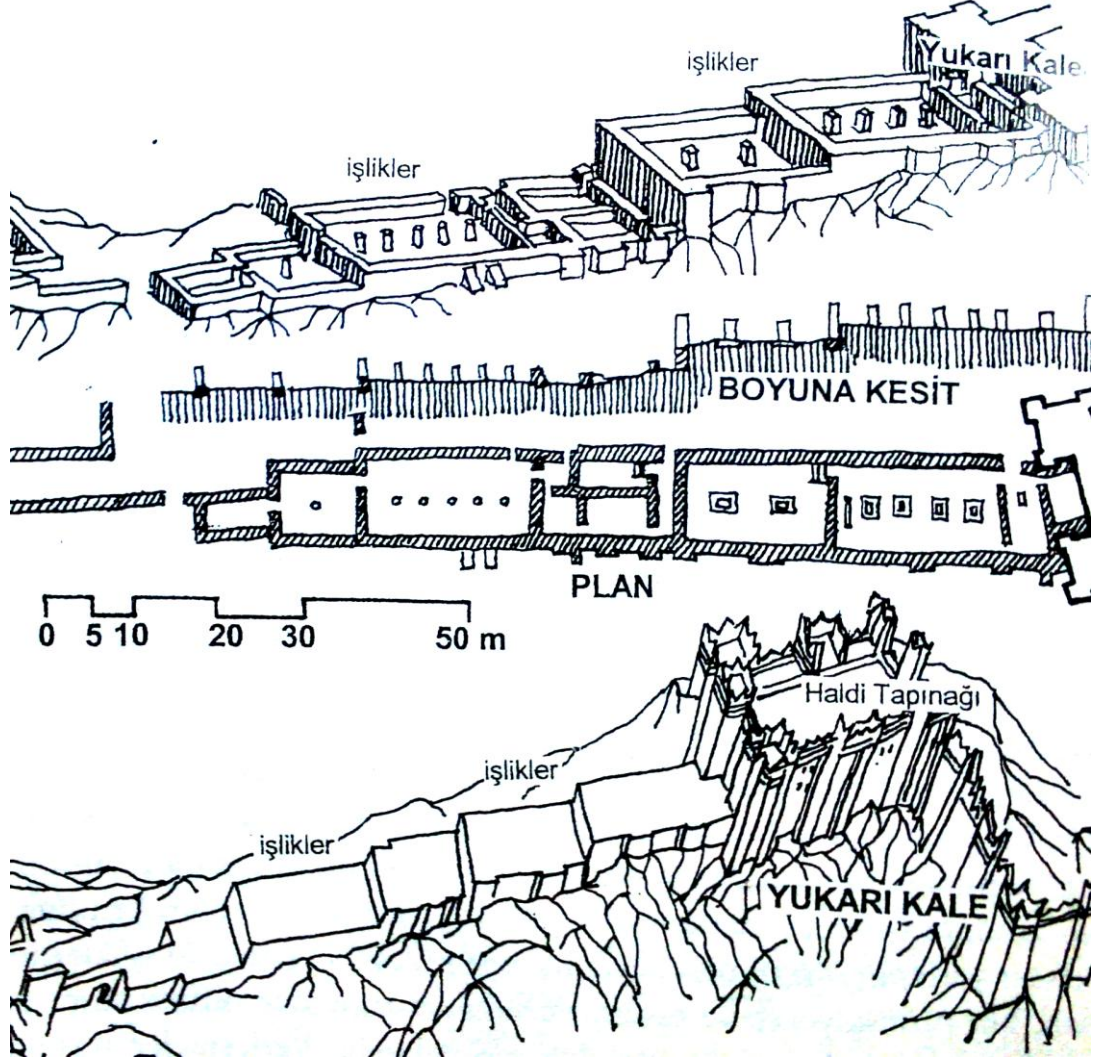
Harita 2. Yukarı Anzaf Kalesi Planı. Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.

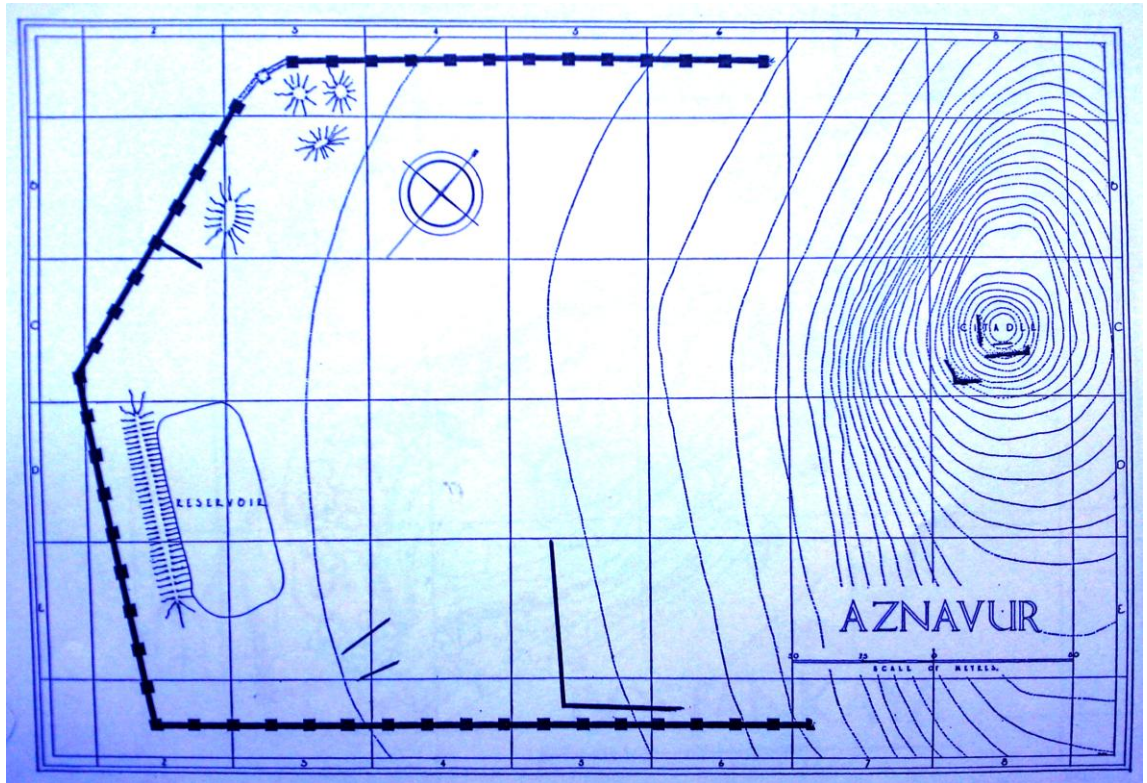
Harita 3. Aşağı Anzaf Kalesi Planı. Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.

Harita 4. Çavuştepe Planı. Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.

Harita 5. Çavuştepe Rekonstrüksiyon. Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul, 2003.

Harita 6. Aznavur Kalesi Planı. Charles A. Burney, - Gordon Lawson,
“Measured Plans of Urartian Fortresses”, AS X, 1960.

ÖZGEÇMİŞ

1984 yılında Elazığ'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Elazığ'da tamamladım. 2003 yılında kazandığım Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümünü 2007 yılında birincilikle tamamlayarak mezun oldum. 2008 yılında askerlik hizmetimi tamamladım. 2010 yılında kazandığım Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans programın da eğitimime devam etmekteyim.